

अध्याय एक

शोधपरिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ । *सइन* उपन्यासका लेखक यात्रीप्रकाश पाण्डे (वि.सं. २०४३) सामाजिक यथार्थवादी धाराका उपन्यासकार हुन् । यात्रीप्रकाश पाण्डे मानवीय संवेदनाभिन्न रहेका कथा, व्यथालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने उपन्यासकार हुन् । उनको लेखनमा समय र समाजमा घट्ने घटनालाई मीठो शैलीमा प्रस्तुत गरी त्यस समयको प्रतिविम्बन गर्छन् । प्रस्तुत *सइन* शीर्षकको उपन्यास उनको पहिलो प्रकाशित कृति हो ।

उपन्यासकार पाण्डेद्वारा लिखित *सइन* २०७६ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासको संरचना हेर्दा बाह्यआवरणमा एउटा अमूर्त मानिसको रङ्गिन चित्रको आँखाबाट आँसु चुहिएको छ र त्यसको मुनिपट्टि सेतो पृष्ठभूमिमा उपन्यासकारको नाम र त्यसभन्दा ठिक तल उपन्यासको नाम 'सइन' लेखिएको छ भने पश्चपृष्ठमा लेखकको रङ्गिन फोटो र उपन्यासको बारेमा छोटो टिप्पणी दिइएको छ । यस पृष्ठको तलपट्टि पुस्तक प्रकाशकको लोगो र लोगोको ठिक दायाँपट्टि पुस्तकको आइ.एस.वि.एन. दिइएको छ र त्यहीँ प्रकाशकको वेबसाइट लेखिएको छ । पुस्तकको गणनीय पृष्ठ ३०४ रहेको छ र प्रथम पृष्ठबाट यसको सुरुवात भएको छ । डिमाइ साइजको कागजमा छापिएको यो उपन्यासको प्रथम पृष्ठमा प्रकाशकको लोगो मध्य पृष्ठमा रहेको छ भने अर्को पृष्ठको शीर्ष भागमा उपन्यासको नाम, मध्य भागमा लेखकको नाम र अन्त्यमा प्रकाशकको नाम रहेको छ, त्यसको पछाडिपट्टि कृतिको विवरण, प्रकाशक लगायत विवरण दिइएको छ । यसपछि मात्र उपन्यासको सुरुवात 'उडान' शीर्षकबाट भएको छ भने 'रिक्लुट', 'सङ्कटको तुँवालो', 'रातो डायरी' र 'अवतरण' गरी पाँचवटा शीर्षक र १, २, ३ गर्दै ३० लेखिएका तीसवटा उपशीर्षकहरू रहेका छन् भने अन्त्यमा 'आभार' शीर्षकमा लेखकीय रहेको छ ।

यस उपन्यासमा समाजमा व्याप्त विकृति, विसङ्गति, मानवीय जीवनको मूल्यहीनता, युवा वर्गको प्रेमप्रतिको, गृहयुद्ध र त्यसबाट प्राप्त परिणतिलाई देखाइएको छ । यो उपन्यास सशस्त्र द्वन्द्वको गहिराइसम्म पुगेर लेखिएको दशवर्षे गृहयुद्धको महत्त्वपूर्ण

दस्तावेजका साथै तत्कालीन समाजको प्रतिबिम्ब पनि हो । सोचाइ आदिको कुशल संयोजन गरिएको पाइन्छ । उनले नेपाली ग्रामीण समाज र त्यसभित्र रहेका सङ्गति, विसङ्गतिलाई सूक्ष्म रूपमा नियाली यसले समाजमा पार्ने प्रभावलाई प्रस्टसँग देखाएका छन् । यस उपन्यासमा विशेषगरी समाजमा छुवाछुतका कारण सदियौँदेखि अँधेरी गाउँमा धकेलिएका र उजेली गाउँको प्रतीक्षा गरिरहेका सम्पूर्ण मानिसहरूमा आधारित छ । समाजमा युद्ध र आतङ्कको समयमा नेपालबाहिर बसी स्वतन्त्र रूपमा जीवन जिउन नपाएको तत्कालीन समाजको प्रतिबिम्ब उल्लेख गरिएको यो उपन्यास समाजभाषिक दृष्टिले अध्ययनीय छ ।

समाजभाषिक अध्ययन प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एक मुख्य शाखा हो । यसमा भाषाको समाजपरक अध्ययन गरिन्छ । समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत भाषिक समुदाय भाषा र समाजपरक भाषिक अवलम्बन, स्वीकरण र अपक्षय भाषा सर्वेक्षण, भाषिक भेद, भाषानीति र योजना आदि पक्षको अध्ययन गरिन्छ । मानव उच्चारण अवयवद्वारा उच्चारित सार्थक ध्वनिले समाजमा पारेको असर अध्ययन गर्नु नै समाजभाषिक अध्ययन हो । भाषाको सामाजिक पक्षको सैद्धान्तिक तरिकाले गरिने अध्ययनलाई समाजभाषिक अध्ययन भनिन्छ । समाजबिना भाषाको कुनै पनि किसिमको अध्ययन पूर्ण नहुने भएकोले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ । भाषा समाजभाषिक वस्तु भएकोले समाजबिना भाषाको अस्तित्व रहँदैन भने समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हुँदै जान्छ र समाजअनुसार भाषाको प्रयोग फरकफरक हुन्छ । अतः समाजको सापेक्षतामा *सइन उपन्यास*को समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्याकथन

यस उपन्यासमा समाजमा प्रयोग हुने विभिन्न शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । बोलिएका त्यस्ता शब्दहरू समाजमा कुनकुन क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन् र यस शोधमा समाजको संरचनाअनुसार भाषाको प्रयोग पनि फरक हुने गर्दछ । क्षेत्रीय, सामाजिक, जातीय, लैङ्गिक, आर्थिक मूल्य र मान्यता, शिक्षा, संस्कृति तथा कालिक परिवेशमा भाषाको फरकफरक प्रयोग हुन्छ । उपन्यासको समाजभाषिक समस्या केकस्ता छन् भन्ने समस्या नै यस अध्ययनको मुख्य समस्या हो । यसरी उक्त समस्यामा नै केन्द्रित भई यसको समस्या निरूपण गर्ने दृष्टिले प्रस्तुत शोध तयार पारिएको छ । अतः यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन नै यस शोधको प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ ।

अध्ययनको औचित्य

प्रस्तुत शोधकार्यको मूल उद्देश्य समाजभाषिक आधारमा *सइन* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययनका साथै वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली साहित्य र लोकपरम्पराको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका दृष्टिले गरिएको यो अध्ययन नितान्त मौलिक हुने भएकोले यसको औचित्य र सान्दर्भिकता स्वतः रहेको छ । समाजभाषिक अध्ययनमा चासो राख्ने विद्यार्थी, शिक्षक, अध्ययनकर्ता, शिक्षाविद्, समालोचक जोसुकैका लागि पनि यो अध्ययन उपयोगी र महत्त्वपूर्ण हुने भएकाले *सइन उपन्यास*को समाजभाषिक अध्ययनको सान्दर्भिकता रहेको छ ।

शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) *सइन* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने वर्गगत, लिङ्गगत भाषिक प्रयोगको स्थिति विश्लेषण गर्नु ।
- (ख) *सइन* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक प्रयोगको स्थिति विश्लेषण गर्नु ।

शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित *सइन* (२०७६) नामक उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यस उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययनका साथै वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाको आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपमा सीमित रही कृतिको विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिलाई अन्य पक्षबाट अध्ययन तथा विश्लेषण नगर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य सीमा रहेको छ ।

पारिभाषिक शब्दावली

सइन : भित्रसम्म गडेको घाउ, सधैं पाक्ने वा कहिल्यै निको नहुने घाउ ।

समाजभाषिक : समाजको सापेक्षतामा भाषाको अध्ययन गर्नु ।

- प्रायोगिक : प्रयोग गरिने, प्रयोगसम्बन्धी; प्रयोगको, क्रियात्मक; व्यावहारिक; प्रयोगबाट प्राप्त हुने ।
- भाषाशैली : कुनै पनि विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने मान्यता वा तरिका ।
- स्वीकरण : मान्यता दिनु ।
- भाषिक भेद : एउटै भाषामा देखिने भिन्नभिन्न रूप वा स्वरूप ।

सारांश

सङ्ग उपन्यास यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लेखिएको सामाजिक उपन्यास हो । सशस्त्र द्वन्द्वको गहिराइसम्म पुगेर लेखिएको यो उपन्यास दसवर्षे गृहयुद्धको महत्त्वपूर्ण दस्तावेज मात्र हैन, तत्कालीन समाजको प्रतिबिम्ब हो भनी प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्यायमा विषय परिचयअन्तर्गत साहित्यकारको परिचय दिइएको छ साथै सामान्य रूपमा समाजभाषाको परिचय पनि उल्लेख गरिएको छ । समस्याकथनमा सङ्ग उपन्यासलाई समाजभाषिक पद्धतिका विभिन्न उपकरण र प्रक्रिया अवलम्बन गरी विश्लेषण गर्ने भन्ने कुरालाई खुलाइएको छ । यसैगरी यस अध्यायमा अध्ययनको उद्देश्यअन्तर्गत उपन्यासको समाजभाषिक आधारमा कथानक संरचना, भाषाशैलीका साथै पात्रहरूको लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा प्रयोग गरिएका भाषिक स्वरूपको विश्लेषण गरिएको छ । कृतिलाई तथ्यपूर्ण ढङ्गले बुझ्न, वस्तुगत आधारमा विवेच्य उपन्यासको समाज भाषाविज्ञानको विभिन्न पक्षहरूको व्यावहारिक उपयोग गर्न मार्गप्रशस्त गरेकाले यस अध्ययनको औचित्य छ भनेर शोधको औचित्य पुष्टि गरिएको छ । सङ्ग उपन्यासलाई अन्य पक्षबाट विश्लेषण नगरी समाज भाषावैज्ञानिक आधारमा सीमित रही कृतिको विश्लेषण गरिएको कुरालाई सीमाङ्कनमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाको समाजपरक अध्ययन हो । भाषा र समाजको अन्तरसम्बन्ध पत्ता लगाउने कार्यसँग सम्बन्धित भाषाविज्ञान सामाजिक भाषाविज्ञान हो । यसले सम्बन्धित भाषाका संरचना देखाउनुका साथै भाषाले कसरी सम्प्रेषणको कार्य गर्दछ, भन्ने बुझाउँदछ । अनुसन्धानका रूपमा समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रशस्तै भए पनि नेपाली साहित्यका विभिन्न विधा, भाषा र कृतिमा रहेर समाजभाषिक अध्ययन अनुसन्धान कमै मात्रामा भएका देखिन्छन् । प्रस्तुत सैद्धान्तिक पुनरावलोकन तथा प्रायोगिक पुनरावलोकनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

घिमिरे (२०६५) द्वारा *समाज भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषाका भेदहरू, भाषाको मिश्रित भेद र कोड छनोट, भाषिक समुदाय, भाषाद्विरूपता, द्व्यभाषिकता, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, पिजिन र क्रेओल भाषाहरू, भाषिक परिवर्तन आदि विषयमा चर्चा गरेका छन् । यस कृतिको अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका लागि समाजभाषिक अध्ययन बुझ्न र व्याख्या गर्न सहयोग पुगेको छ ।

अधिकारी (२०६७) द्वारा लिखित *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविधान* शीर्षकको पुस्तकमा भाषाका सामाजिक भेदहरू, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाविज्ञानको परिचय, भाषाविज्ञानको परम्परागत पद्धति, भाषानीति र योजना, भाषिक अवलम्बन, स्वीकरण र अपक्षय, द्विभाषिकता र बहुभाषिकता तथा यसको प्रकृति र प्रकार, भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रिया र यसका समस्या नेपालको भाषिक स्थिति शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषा नियोजन, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको अध्ययन विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ, भनी निष्कर्ष निकालिएको छ । यस कृतिको अध्ययनबाट समाज भाषासम्बन्धी ज्ञान प्राप्त हुनुका साथै भाषिक विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

भण्डारी र अन्य (२०६७) द्वारा लेखिएको *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* पाठ्यपुस्तकमा समाजभाषिक शीर्षक रही त्यसभित्र समाजभाषिकको परिचय, प्रकार, भाषिक भेद, भाषानीति र योजना, नेपालको भाषिक स्थिति, सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषाशिक्षण, भाषा आर्जनका प्राक्कल्पनाहरू, भाषा सिकाइका सिद्धान्त बारेमा चर्चापरिचर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा भाषा सिकाइका सिद्धान्त आँकलन गरी भाषासँग खेलेर अर्थग्रहण गर्न सक्ने बनाउनु र आफैले पढ्ने, बुझ्ने, बुझाउन सक्ने दृष्टिकोणको विकास गर्न पनि समाजभाषिक अध्ययन उपयोगी मानिन्छ भनी विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिको अध्ययनबाट भाषा सिकाइका सिद्धान्त आकलन गरी भाषासँग खेलेर अर्थ ग्रहण गर्न सक्ने, आफैले पढ्ने, बुझ्ने र बुझाउन सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ ।

ढुङ्गेल (२०६८) ले *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* शीर्षकको कृतिमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषिक भेदहरू र उपसंहारको बारेमा प्रशस्त मात्रामा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । उक्त कृतिमा समाज भाषाविज्ञान, भाषा प्रयोग र समाजको संरचनाबीचको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन गर्दै सामाजिक क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषिक उच्चारण र त्यससँग सम्बन्धित विभेदहरूको अध्ययन गरिएको छ । निष्कर्षमा त्यस क्षेत्रका आर्थिक स्तर, लिङ्ग, उमेर इत्यादिमा आधारित हुन्छ भनी विश्लेषण गरिएको छ । उक्त कृतिको अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यमा समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक प्रारूप खडा गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

भण्डारी (२०६८) द्वारा लिखित *सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान*मा सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान गरी दुई खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ । सामाजिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, क्षेत्र र सामान्य भाषाविज्ञानसँगको सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी भाषिक समुदायको परिचयसहित भाषिक समुदाय निर्धारणका आधारहरू समाजको प्रकृति र भाषामा त्यसको प्रभाव, भाषिक अवलम्बन, स्वीकरण र अपक्षय, भाषा सर्वेक्षण जस्ता पक्षलाई समेटेको पाइन्छ । यसका साथै भाषिक भेद, भाषिक भेद सिर्जनाका कारण पहिचानका आधार, भाषाद्वैत, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषिक निरन्तरता, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण आदिको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यस कृतिको अध्ययनले सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र क्षेत्रको बारेमा विश्लेषण गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको छ ।

भण्डारी (२०६८) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम* शीर्षकको पुस्तकमा प्रायोगिक भाषाविज्ञानलाई मनोभाषाविज्ञान, सामाजिक भाषाविज्ञान, जैविक भाषाविज्ञान, गणितीय भाषाविज्ञान, दार्शनिक भाषाविज्ञान, शैक्षणिक भाषाविज्ञान गरी छ वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । सामाजिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, क्षेत्र र सामान्य भाषाविज्ञानसँगको सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । निष्कर्षमा भाषाको व्यावहारिक समस्याको व्याख्या र विश्लेषण गरी समाधानमा सहयोग गर्नु, भाषा शिक्षणसम्बन्धी समस्याको समाधान गर्नु, भाषाको उपयोगिता र महत्त्वबारे जानकारी दिनु, भाषिक कार्य सम्पादनको विश्लेषण र उपयोगिताबारे जानकारी दिनु, शब्दप्रयोग, अर्थग्रहण, शब्दसम्बन्धी विविध जानकारी एवम् भाषिक अभिव्यक्तिका तरिकाको समेत जानकारी दिनु आदि रहेका छन् । यस कृतिको अध्ययनले सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र क्षेत्रको बारेमा विश्लेषण गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको छ ।

लामिछाने (२०७१) द्वारा लिखित *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान* नामक पाठ्यपुस्तकमा भाषाविज्ञानको परिचय, सामाजिक भाषाविज्ञानको परिभाषा, समाजको प्रकृति र त्यसमा भाषाको प्रभाव, भाषिक निर्धारणका आधारहरू, भाषाका क्षेत्रीय र सामाजिक भेद, भाषा र मस्तिष्कको अन्तर्सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा विभिन्न उतार-चढावहरू बेहोर्दै हालसम्म आइपुग्दा समाजभाषिक अध्ययनले भाषाविज्ञानको प्रायोगिक शाखाभन्दा माथि उठाएर स्वतन्त्र विधाका रूपमा विकास गर्न सक्षम भएको देखिन्छ भनी विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिको अध्ययनबाट भाषाविज्ञानको व्याख्या-विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ । यस कृतिको अध्ययनले सामाजिक भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणाको बारेमा विश्लेषण गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ढकाल (२०७४) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र परिभाषा, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषा योजनाको बारेमा चर्चा गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानले कुनै पनि भाषाले कुनै निश्चित क्षेत्रका मानिसहरूलाई केन्द्र बनाएर अध्ययनको थालनी गर्दछ तर भाषाको समग्रतालाई यसले आफ्नो अध्ययनको विषय बनाउँदैन भनी चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकको अध्ययनबाट भाषाको सामान्य परिचय र परिभाषाका साथै भाषा र समाजको सम्बन्धको बारेमा सैद्धान्तिक अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पौडेल र धामी (२०७४) द्वारा लिखित *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* शीर्षकको कृतिमा सामाजिक भाषाविज्ञानको जानकारी दिने क्रममा परिचय, परिभाषा, क्षेत्र, भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञानबीचको सम्बन्ध, भाषा र समाजबीचको सम्बन्ध, भाषिक भेदहरू, भाषा नीति, भाषा योजनाको व्याख्या गरिएको छ। उक्त पुस्तकमा भाषालाई प्रत्यक्ष रूपमा समाजका सन्दर्भसँग जोडेर त्यसको वैज्ञानिक अध्ययन गरिन्छ भने यसलाई नै सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ, भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकको अध्ययनबाट यस शोधकार्यमा जानाजान गरिएका भाषिक प्रयोगका साथै सूक्ष्म र जटिल प्रयोगहरूको विवेचना गर्न सहयोग पुगेको छ।

पौडेल (२०७५) द्वारा लेखिएको पाठ्यपुस्तक *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान* नामक कृतिमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, क्षेत्र, परिभाषा, भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञान, वक्ता र भाषिक समुदाय निर्धारणका आधारहरू, मनोभाषाविज्ञान, बालभाषा विकासका सिद्धान्त, शैक्षणिक उपयोगिताको चर्चा गरिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकमा भाषाविज्ञानको विषयवस्तुको बोध र अभिव्यक्तिलाई आफ्नो अभीष्ट बनाउँछ, वक्ता वा लेखकका विशिष्ट अभिव्यक्तिलाई विश्लेषण उपयोगी बनाउने गर्दछ, भनेर समाजभाषिक अध्ययनलाई उपयोगी मानिएको छ। कृतिको अभिप्राय, पाठकको पृष्ठभूमि, उसको अपेक्षा र चाहनाअनुसार उद्भाषित हुने हुँदा यसको महत्त्व भाषा शिक्षणमा हुन्छ भनी विश्लेषण गरिएको छ। यस कृतिको अध्ययनले समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय र उपयोगिता प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

प्रायोगिक पुनरावलोकन

अर्याल (२०६९) द्वारा *बलामी भाषाको समाज भाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत शोध गरिएको छ। उक्त शोधकार्यमा उनले भाषाशैलीका दृष्टिले *बलामी* उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, जातिगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थितिजस्ता उद्देश्यहरूमा केन्द्रित अध्ययन भएको पाइन्छ। उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय विधि र विश्लेषणात्मक विधिलाई प्रमुख आधार बनाई उक्त उपन्यासमा वर्गीय विभेद व्यापक रूपमा रहेको, शिक्षित र अशिक्षितहरूको भाषिक प्रयोगमा भाषिक उच्चारण, शब्दचयन शैली र विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा विभेद रहेका, उमेरको आधारमा भाषाहरू फरक रहेको, लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा

ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गभेद र शब्दभण्डारका दृष्टिमा प्रयोगपरक भेदहरू देखिएको, जातीय आधारमा भाषिक भेद रहेको जस्ता निष्कर्षहरू निकालिएको पाइन्छ। यस शोधकार्यको अध्ययनले भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, जातिगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

ढकाल (२०६९) द्वारा *नरेन्द्र दाइ उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको पाइन्छ। उक्त शोधपत्रमा नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा कस्तो समाजको प्रयोग गरिएको छ, उक्त उपन्यासमा के-कस्ता भाषाको प्रयोग गरिएको छ, पात्रहरूको वर्गगत, लिङ्गगत, बौद्धिक तथा शैक्षिक स्तरका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति केकस्तो रहेको छ भन्ने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ। यस उपन्यासमा राखिएको उद्देश्य पुरा गर्न पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ। उक्त शोधको निष्कर्षमा *नरेन्द्र दाइ* उपन्यासको भाषाशैली र उक्त उपन्यासका पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा केकस्ता रहेका छन् र तिनीहरूको बीचमा केकस्तो भिन्नता रहेको छ भन्ने कुरा प्रष्ट्याइएको छ। यस शोधकार्यको अध्ययनले पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई वर्ग, लिङ्ग र शैक्षिक आधारमा प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

रोका (२०७०) द्वारा *मुलुकबाहिर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको पाइन्छ। उक्त शोधमा समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेश, भाषाशैलीको दृष्टिले पात्रहरूको वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण गर्नुका साथै भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन्। उक्त शोधपत्रमा मुख्यतः पुस्तकालयीय विधिलाई प्रमुख विधिका रूपमा लिइएको छ भने पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा लेखरचनालाई द्वितीयक विधिका रूपमा लिइएको छ। यस शोधको निष्कर्षमा *मुलुक बाहिर* उपन्यासको समाज कस्तो छ, त्यस उपन्यासमा पात्रहरूलाई वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक आधारमा वर्गीकरण गरी पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा रहेको भिन्नता पत्ता लगाइएको छ। यस शोधकार्यको अध्ययनले पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति प्रस्तुत गर्नुका साथै भाषाको सैद्धान्तिक प्रयोग गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

शर्मा (२०७०) द्वारा *रूपमति उपन्यासको समाज भाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोध तयार पारिएको छ। उक्त शोधमा भाषाशैलीका दृष्टिले यस उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई

वर्गीय, लैङ्गिक र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्दै भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यहरू राखेको पाइन्छ । उक्त शोधपत्रमा पुस्तकालयीय विधि तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरेको पाइन्छ, भने द्वितीयक विधिका रूपमा पत्रपत्रिका, शीर्षकसँग सम्बन्धित लेख, रचना तथा पुस्तक आदिको सहयोग लिइएको छ । यस शोधको निष्कर्षमा रूपमति उपन्यासमा वर्गीय आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग रहेको, लैङ्गिक आधारमा पुरुष र स्त्रीले प्रयोग गरेको भाषामा पूर्णरूपमा भिन्नता रहेको र शैक्षिक आधारमा केही भिन्नता रहेको बताइएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनले भाषिक आधारमा पात्रको वर्गीकरण गरी भाषिक प्रयोगको स्थिति प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

प्याकुरेल (२०७१) द्वारा *मुगलान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकको शोध तयार पारिएको छ । उक्त शोधको पाठ्यपुस्तकमा निम्न वर्गीय आर्थिक चपेटामा परेका पात्रहरूको अर्न्तव्यवस्था बनेर आएको भएकाले समाजमा रहेका वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर, शैक्षिक, जातिका दृष्टिले विभेदीकरण भएको समाज र छरपष्ट रूपमा भाषाको प्रयोगगत आधारमा लैङ्गिक भिन्नता रहेको छ । सबै पात्रहरू जनजातीय स्वभाव नजिकका भएकोले भाषिक प्रयोगमा जातीय विभेद देखिँदैन । उपन्यासमा नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण, निराशावादी दृष्टिको करुणा र त्रासद जनजीवनको चित्रण गरिएको छ । यस शोधको अध्ययनबाट गर्न लागिएको शोधमा पात्रलाई वर्गीय, लैङ्गिक र शैक्षिक आधारमा वर्गीकरण गर्न र उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

घिमिरे (२०७२) द्वारा *मधुमालतीको कथा कथाको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधपत्रमा भाषाशैलीका दृष्टिले *मधुमालतीको कथा* कथाको समाज भाषिक अध्ययन गर्ने, कथाका पात्रले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत, धार्मिक र परिवेशका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनेजस्ता उद्देश्य रहेका छन् । अध्ययनलाई पूर्ण गर्न पुस्तकालयीय विधि र सहायक विधिका रूपमा पत्रपत्रिका, लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र आदिको अध्ययनलाई अपनाइएको छ । यस शोधको निष्कर्षमा कथाको भाषाशैली केकस्तो छ, त्यस कथाका पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा केकस्ता छन् र शिक्षित र अशिक्षितले प्रयोग गर्ने भाषामा के फरक रहेको छ भन्ने बताइएको छ । यस शोधको अध्ययनले गर्न लागिएको शोधमा भाषाशैलीको ज्ञान लिन र पात्रहरूको वर्ग,

लिङ्ग र शिक्षाको आधारमा केकस्तो भाषा प्रयोग गर्छन् भन्ने कुरा पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

राउत (२०७२) द्वारा *फल्यासब्याकमा जिन्दगी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा विभिन्न स्थानमा भाषिक परिवेश भिन्नभिन्न रहेको, किशोरावस्थाका सकारात्मक तथा नकारात्मक पक्ष र यसबाट समाजमा पर्ने राम्रो र नराम्रो प्रभावको वर्णन गरिएको, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाको अत्यधिक प्रयोग भएको, लैङ्गिक रूपमा महिला र पुरुषको भाषामा भिन्नता भएको तथा शिक्षित तथा अशिक्षित वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा विभेद रहेको छ भने वर्गीय आधारमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गले प्रयोग गरेको भाषामा खासै फरक नरहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधको अध्ययनबाट स्थानविशेषको भाषा, उमेरगत भाषिक प्रयोगले समाजमा पर्ने प्रभाव, महिला र पुरुषको भाषामा भिन्नता, शिक्षित तथा अशिक्षित वर्गले प्रयोग गर्ने भाषाको विभेद तथा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गले प्रयोग गर्ने भाषाको बारेमा जानकारी लिन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

बराल (२०७४) द्वारा *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा वर्गीय (उच्च, मध्यम र निम्न) पारिवारिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको, ग्रामीण एवम् सामाजिक परिवेशमा हुर्केका बालबालिकाहरूको शिक्षाप्रतिको धारणा, समाजका मानिसको शैक्षिक स्थितिका कारण भोग्नुपर्ने समस्या, पीडा, बाध्यता र विवशतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । वर्गीय आधारमा भाषिक प्रयोगमा भिन्नता रहेको, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित दुवै किसिमका पात्रहरूले अमानक भाषाको प्रयोग गरेको तर शिक्षित पात्रहरूले अशिक्षित पात्रहरूको तुलनामा केही मानक, स्तरीय र औपचारिक भाषा प्रयोग गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधको अध्ययनबाट स्थानविशेषको भाषाप्रयोग, पात्रहरूको वर्गअनुसारको भाषा प्रयोग, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको बारेमा जानकारी लिन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

काफ्ले (२०७५) द्वारा *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यको निष्कर्षमा यस कथामा वर्गीय आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरणमा उच्चतम वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग रहेको तथा लैङ्गिक

आधारमा पुरुष र महिलाले प्रयोग गर्ने भाषामा पूर्ण रूपमा भिन्नता रहेको र शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित वर्गमा समेत भाषागत भिन्नता र केही समानता समेत रहेको कुरा यथार्थपरक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको कुरा प्रष्ट्याइएको छ । यस शोधको अध्ययनबाट वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको बारेमा जानकारी लिन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पाल (२०७५) द्वारा *मयूर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको पाइन्छ । उक्त शोध *मयूर टाइम्स* उपन्यासमा रहेको पात्रहरूमा वर्गीय भिन्नता नरही सबै पात्रहरू समान रहेका, मानक भाषाको प्रयोग गरेका, उमेरका आधारमा भाषाहरू फरक रहेको, लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा ध्वन्यात्मक गुण, शब्दभण्डारका दृष्टिमा प्रयोगपरक भेदहरू समेत देखिएको, शैक्षणिक दृष्टिकोणले स्तरीय र मानक भाषाको प्रयोग रहेको, भाषा सरल रहेको, उपन्यासमा असफल प्रेमलाई दर्शाउनु र करुण पक्ष वा त्रासदीय जनजीवनको चित्रण गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनबाट वर्गीय, लैङ्गिक र शैक्षिक आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययन गर्न सहयोग गरेको छ ।

शर्मा (२०७५) द्वारा *तादी किनार उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा यस उपन्यासमा भाषा प्रयोगको आधारमा लैङ्गिक भिन्नता रहेको, शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रको उपस्थिति रहेको र उनीहरूको भाषा प्रयोगमा भिन्नता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनबाट लैङ्गिक र शैक्षिक आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययन गर्न सहयोग गरेको छ ।

अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग

यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित *सङ्ग* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्ने क्रममा भाषासँग सम्बन्धित रहेर धेरैजसो उपन्यासहरूको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ । कुनै पनि खोज, अनुसन्धान कार्यमा संलग्न हुँदा त्यस कार्यलाई सफल तुल्याउन त्यसअघि गरेका प्रमुख कार्यहरूको अध्ययन विश्लेषणबाट आफ्नो शोधकार्यलाई अघि बढाउन सकिन्छ । पहिलेका कार्यबाट त्यसमा भएका आफ्ना कमीकमजोरी नदोहोरिने गरी ती कार्यबाट लिन मिल्ने प्रेरणा लिएर यस शोधकार्यलाई पूर्णता दिन सजिलो हुन्छ । पूर्वकार्यको अनुप्रयोगले

शोधार्थीलाई गर्न लागिएको शोधमा आउने समस्यालाई सहजीकरण गर्दै प्राक्कल्पना निर्माण गर्न, सामग्री निर्माण गर्दा हुनसक्ने त्रुटिबाट जोगिँदै नयाँनयाँ प्रविधि अपनाउँदै निचोड पत्ता लगाउन, विश्लेषणको आधार खोजी शोधका लागि आवश्यकताअनुसार कार्य गर्दै अगाडि बढ्न सहज हुन्छ। त्यसैले पूर्वकार्यको पुनरावलोकनले शोधार्थीलाई सही मार्गनिर्देशन गरेको देखाइएको छ।

सामाजिक भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा

समाजविना भाषाका कुनै पनि किसिमको अध्ययन पूर्ण नहुने भएकोले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ। भाषा सामाजिक वस्तु भएकोले समाजविना भाषाको अस्तित्व रहँदैन भने समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हुँदै जान्छ र समाजअनुसार भाषाको प्रयोग फरकफरक हुन्छ। भण्डारी र शर्मा (२०६८) का अनुसार “सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो। भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो। संस्कृतको ‘भाष’ धातुबाट ‘भाषा’ शब्दको निर्माण भएको हो। ‘भाष’ धातुको अर्थ ‘बोल्नु’ वा ‘भन्नु’ भन्ने हुन्छ। यसमा स्त्रीत्वबोधक ‘आ’ प्रत्यय लागेर बनेको ‘भाषा’ शब्द बोली भन्ने अर्थ दिन्छ। यस अर्थमा जे बोलिन्छ त्यो भाषा हो। अङ्ग्रेजी शब्द ‘सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स’ को नेपाली रूपान्तरण नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो।” सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम सन् १९५२ मा हवेरी सी क्युरीबाट भएको हो। सन् १९६० पछि प्रायोगिक भाषाविज्ञानका अध्येतारूले समाज भाषाविज्ञानको अध्ययनतर्फ रुचि राखे र सन् १९६०-७० को दशकमा सामाजिक भाषाविज्ञान स्वतन्त्र विषयका रूपमा विकसित हुन पुग्यो। एस.पिट. कर्थरको भाषालाई सामाजिक सन्दर्भमा विद्वान् सहमत हुन पुगेका छन् (पृ. २)। यसबाट सामाजिक भाषाविज्ञान भनेको भाषाको समाजपरक अध्ययन हो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ। यसरी नै सन्दर्भहरूबाट नै सन्दर्भहरूबाट सामाजिक भाषाविज्ञानको प्रारम्भ भएको हो।

भाषाको समाजपरक अध्ययन नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो। यसलाई प्रष्ट पार्दै बोगटी (२०७१) ले “समाज भाषाविज्ञानको अध्ययनको इतिहास इशाको बीसौँ शताब्दीदेखि मात्र समाज भाषाविज्ञानको अध्ययनको क्षेत्र भाषा शिक्षण विषयको रूपमा आएको हो” (पृ. १५) भनेर समाज भाषाविज्ञानको बारेमा व्याख्या गरेका छन्। यसैगरी घिमिरे (२०६५) ले “समाज भाषाविज्ञान (सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स) भन्ने शब्द सबभन्दा पहिले सन् १९३९ मा

थोमस हडसनले *म्यान इन इन्डिया* नामक पुस्तकको एउटा लेखमा प्रयोग गरेका थिए । भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा भने सर्वप्रथम यसको प्रयोग गर्ने व्यक्ति इयुजिन निडा हुन् । जसले *रूपविज्ञान* (सन् १९४९) को दोस्रो संस्करणमा समाज भाषाविज्ञानको प्रयोग गरेका थिए । कोही यस शब्दको प्रयोक्ता ह्याभेर फुरी (सन् १९५२) लाई मान्दछन् र उनी स्वयम्ले पनि आफू उक्त शब्दको आविष्कारक भएको दाबी गरेका छन् र यसै समयदेखि समाज भाषाविज्ञानको विकाश क्रमशः अगाडि बढेको पाइन्छ” (पृ. ४) भनी समाज भाषाविज्ञानको बारेमा व्याख्या गरेका छन् ।

भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषानीति र योजनाहरू, भाषाका भेदहरू जस्ता समाजमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने भाषाका विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानमा हुने भएकाले भाषामा समाजको भूमिका व्यक्ति र भाषाको सम्बन्ध जस्ता पक्षलाई आधार बनाएर भाषाका माध्यमबाट समाजको अध्ययन गर्ने र समाजको आधारमा साहित्यका भाषाको स्वरूप निर्धारण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यसलाई प्रष्ट पार्ने क्रममा घिमिरे (२०६५) ले “भाषाका संरचना र व्यावहारिक गरी दुई पक्ष हुन्छन् । संरचनालाई सैद्धान्तिक पक्ष भनिन्छ, भने व्यावहारिकलाई प्रायोगिक पक्ष भन्न सकिन्छ । भाषाको संरचना पक्षमा अध्ययन, अनुसन्धान र व्याख्या-विश्लेषण गर्ने परम्पराको थालनी पूर्वी जगत्मा इ.पू. १५०० तिर र पाश्चात्य जगत्मा इ.पू. ४०० तिर भएको देखिन्छ” (पृ. ६) भनेका छन् ।

माथिका भनाइहरूलाई हेर्दा भाषिक अध्ययन चिन्तनको यति पुरानो परम्परा भए तापनि सामाजिक सन्दर्भमा भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने परम्पराको प्रारम्भ धेरैपछि आएर मात्र भएको हो । सामान्य भाषाविज्ञानले भाषाको प्रयोगपरक पक्षभन्दा सैद्धान्तिक पक्षमाथि नै ध्यान बढी केन्द्रित गर्‍यो, त्यसैले भाषाका व्यावहारिक पक्षलाई केलाएर देखाउने कामको थालनी समाज भाषाविज्ञानको विकासपछि मात्र भएको पाइन्छ । समाज भाषाविज्ञानको विकासक्रम विभिन्न परम्परामा आधारित छन्, जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

युरोपेली परम्परा

भाषाको समाजपरक अध्ययनको प्रारम्भ सर्वप्रथम युरोपमा भएको हो । सन् १९६० मा एन्तोने मिलेटले समाजशास्त्री इमायल दुर्खिमको “भाषा सामाजिक सत्य हो” भन्ने अवधारणालाई लिएर भाषासम्बन्धी आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसै समयमा

जेनेभा विश्वविद्यालयमा फर्डिनान्ड डी सस्युरले सामान्य भाषाविज्ञानको पाठ्यक्रम तयार पारेका थिए । यिनले भाषिक भेदका सन्दर्भमा ल्याङ्ग र प्यारोलको अवधारणा विकास गरी भाषाको सैद्धान्तिक संरचना र दैनिक जनजीवनको अन्तर्क्रियाको माध्यम भाषाका बीचको भिन्नता बुझाउने प्रयास गरेको पाइन्छ । एड्गर पोलेभमे (सन् १९९७) का अनुसार सन् १९३० मा यस क्षेत्रका अग्रज ग्रेगोरीले ब्रसेल्समा भाषिक समाजशास्त्रको पाठ्यक्रम तयार पारेका थिए । यसरी भाषा र समाजको सहसम्बन्धात्मक अध्ययनको प्रक्रिया निरन्तर रहेको पाइन्छ ।

रुसी परम्परा

रुसी परम्परामा लामो समयसम्म भएका भाषासम्बन्धी नयाँ सिद्धान्तले मान्यता पायो । उनले भाषापिठलाई आधिकारिक विचारका रूपमा लिइन्थ्यो । उनले भाषासम्बन्धी एउटा सिद्धान्तमा काम गरेका थिए । जसको मान्यता थियो संसारका सबै भाषाको मूल एउटै हो । चार अक्षर वा तत्त्व सेल, बेर, यौन, शेषद्वारा भिन्न भाषामा भिन्न शब्द बनाउन सकिन्छ भन्ने भनाइ राखेको पाइन्छ । विभिन्न मुलुकमा विभिन्न सामाजिक वर्गका भाषिक स्वरूपभन्दा समान सामाजिक वर्गका भाषिक स्वरूप एकअर्कोमा नजिक हुन्छन् भन्ने उनको मान्यता थियो । रुसी परम्परामा समाजवाद संसारको भविष्य भनेजस्तै भविष्यमा संसारमा एउटै मात्र भाषा हुनेछ भन्ने मान्यताबाट समाज भाषाविज्ञानको विकास भएको पाइन्छ ।

लेक एरोहेड सम्मेलन

समाज भाषाविज्ञानको विषयलाई लिएर सर्वप्रथम सन् १९६४ मा क्यालिफोर्नियाको लेक एरोहेडमा एउटा सम्मेलन भयो । उक्त सम्मेलनमा भाषा र समाजको अनुसन्धानमा संलग्न विद्वान्हरूको संलग्नता रहेको थियो । सम्मेलनका सहभागीहरूले भाषिक भूगोल, भाषासम्पर्क, ऐतिहासिक परिवर्तन, जातिविज्ञान र भाषायोजनाजस्ता विषयहरूलाई नितान्त नयाँ ढङ्गले प्रस्तुत गरे । लेक एरोहेड सम्मेलनको दुई वर्षपछि सम्मेलनले पारित गरेअनुसार विलियम ब्राइटले समाज भाषाविज्ञानसँग सम्बद्ध वक्ताको समाजभाषिक व्यक्तित्व सञ्चार प्रक्रियामा स्रोतको संलग्नता, कुराकानीको सामाजिक भाषिकाहरूको वर्णनात्मक र कालक्रमिक विश्लेषण वक्तामा निहित भाषिक चालचलनको स्वरूपद्वारा विविध सामाजिक

मूल्यहरूको मूल्याङ्कन, भाषिक विभेदको मात्रा एवम् प्रायोगिक तथा व्यावहारिक अनुसन्धानजस्ता कुराहरू पारित गरेका थिए ।

यसको विकासक्रमलाई शाखा भनेका छन् भने कसैले परम्परागत समाजशास्त्रीय भाषावैज्ञानिक नियमहरूको विस्तार भनेका छन् । वर्तमान विश्वका प्रायशः मुलुकमा समाज भाषाविज्ञानको बढ्दो प्रभावलाई भने कसैले नकार्न सक्दैन । संयुक्त राज्य अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स र जर्मनीमा यसको तीव्ररूपमा विकास भएको पाइन्छ । समाज भाषाविज्ञानले नयाँ शाखाका रूपमा विकास भएर छोटो समयमा नै आफ्नो सिद्धान्त र मान्यतालाई संसारभरि फैलाइसकेको छ । यसमा सामाजिक जीवनमा विविध पक्षसँग सम्बन्धित भाषिक प्रयोगका तथ्यपरक अन्वेषण र विश्लेषण हुने हुँदा यस विधाप्रति अन्य विषयका विद्वान्हरू पनि आकर्षित हुन्छन् ।

समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

समाज भाषाविज्ञानलाई अन्तरविषयक विधाका रूपमा लिइन्छ । यसमा विषयगत विविधता रहने हुँदा ज्ञानका अन्य शाखासँग पनि यसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यसले विभिन्न विषयक्षेत्रबाट आफ्ना विषयवस्तु लिने गर्दछ । भाषा मानवीय व्यवहार भएकोले भाषा प्रयोक्ताको व्यवहार, मनस्थिति, एकभाषिक, द्वैभाषिक र बहुभाषिक स्थिति, दोस्रो भाषा सिकाइको अवस्था आदि कुरा मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित हुन्छन् । त्यस्तै भाषाको जातीय तथा वर्गीय विभेदका कुराहरूको विश्लेषण जति विज्ञानले गर्दछ, समाज भाषाविज्ञानले समाजमा विद्यमान भाषाहरूको अध्ययनबाट समाज र संस्कृतिको पहिचान गराउँदछ । कुनै पनि समाजको संस्कृति भाषाले व्यक्त गर्दछ । त्यसैगरी भाषिक परिवर्तनमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनको केकस्तो भूमिका रहन्छ, भन्ने अध्ययन पनि समाज भाषाविज्ञानमा गरिन्छ । यसरी सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानमा गरिन्छ ।

भाषाविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूमध्ये एक शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो । सामाजिक भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रका बारेमा विद्वान्हरूका बीचमा निष्कर्ष पुग्छ (भण्डारी र शर्मा, २०६८ : पृ. ५) । यसैले सामाजिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रलाई मतमतान्तरकै बीचबाट साभ्रा निष्कर्ष निकाल्दा सामाजिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रअन्तर्गत यसले भाषाको सामाजिक पक्षको विश्लेषण गर्नुका साथै भाषिक समुदायहरूको पहिचान गर्नु, भाषाको

मानकीकरण र स्तरीकरण गर्नु, राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा, स्थानीय भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको निर्धारण गर्नु, भाषिक समुदायभित्र भाषाको प्रयोगसम्बन्धी ढाँचा, शैली र भाषिक परिवर्तनको महत्त्वबारे विश्लेषण गर्नु, भाषिक विविधताअन्तर्गत भाषिक भेद र उपभेदको अध्ययन गर्नु, भाषिक आगमन, लोप, स्थानान्तरणको अध्ययन गर्नु, भाषाको विकासको निमित्त भाषानीति र भाषायोजनाको निर्धारण गर्नु, सामाजिक मिश्रणका आधारमा देखापर्ने भाषिक मिश्रणको अध्ययन गर्नु र भाषाका सामाजिक भेद, प्रयुक्तिगत भेद, भाषामा देखिने परिवर्तन, द्वैभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, भाषिक विकास, भाषा र भाषिका निर्धारण आदिको अध्ययन गर्नु रहेका छन् ।

यसप्रकार समाज भाषाविज्ञानले भाषाको सामाजिक व्यवहारको अध्ययन तथा भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भएकाले समाजमा प्रयोग भएका भाषासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको बारेमा अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

भाषिक समुदाय : एउटै भाषामा बोल्ने व्यक्तिहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ । भाषिक समुदायलाई प्रष्ट्याउँदै अधिकारी (२०६७) भन्दछन् - “जुनसुकै क्षेत्रमा बस्ने र सामाजिक दृष्टिले जुनसुकै वर्गका भए पनि अथवा सामाजिक भौगोलिक, जातजाति, लिङ्ग आदि दृष्टिकोणमा भिन्न भए पनि एउटै भाषा बोल्ने समूह वा समुदायलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ । भाषा प्रयोगका आधारमा साभा कोडहरूको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू एउटा भाषिक समुदायअन्तर्गत पर्छन्” (पृ. ६) । यसरी नै भण्डारी र शर्मा (२०७०) का अनुसार “मूलतः एउटै किसिमका वाक प्रतीकहरूको प्रयोग गर्ने र एउटै भाषाका माध्यमबाट व्यवहार सम्पन्न गर्ने भाषिक वक्ताहरूको समुदाय नै भाषिक समुदाय हो” (पृ. ८) भनी भाषिक समुदायको बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएका भनाइअनुसार एउटा भाषिक समुदायमा एकै किसिमको भाषा बोले पनि यस समुदायलाई विभिन्न समूह र उपसमूहमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । एउटै भाषिक समुदाय र समाजका सदस्यहरूका विभिन्न किसिमका भाषा प्रयोग गर्ने तरिका हुन्छन् । हाम्रो समाजमा पेसा, लिङ्ग, उमेर, जात, कार्य आदिका आधारमा भाषाको प्रयोग हुने गर्छ ।

सारांशमा एउटा भाषिक समुदाय निर्धारण गर्ने सर्वमान्य आधार नभए पनि बोधगम्यतालाई महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ । एउटा भाषिक समुदाय र अर्को भाषिक

समुदायका बीच भिन्नता देखाउने आधार भनेको बोधगम्यता नै हो । एउटाले व्यक्त गरेका कुरा अर्कोले बुझ्नु भनेको बोधगम्यता हो । बोधगम्यता भाषिक समुदाय छुट्याउने प्रमुख आधार भए पनि सामाजिक भावनात्मक सम्बन्ध, सांस्कृतिक र राजनीतिक आधारमा पनि एउटै भाषिक समुदाय हो कि फरक हो भनेर छुट्याउने आधार बनेको देखापर्दछ ।

भाषिक भेद : भाषा सामाजिक व्यवहारको महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । भाषा विभिन्न परिस्थितिमा विभिन्न प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने भएकाले यसका विभिन्न भेदहरू पाइन्छन् । मूलतः एउटै भाषामा प्रचलित विविध रूपहरूलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ । एउटै भाषिक समाजका व्यक्तिहरूको भाषिक उच्चारण अर्थात् ध्वनि, वर्ग, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य र अर्थमा भेद देखिनुलाई भाषिक भेद भनिन्छ । एउटै भाषामा देखिने भिन्नता नै वास्तवमा भाषिक भेद हो । भण्डारी र शर्मा (२०६८) का अनुसार - “व्यक्ति भाषा, जाति भाषा, राजनीतिक भाषा, साहित्यिक भाषा, सामान्य भाषा, स्थानीय भाषा, भाषिका आदिका स्तरमा एउटै भाषाका विभिन्न रूपहरू देखिन्छन् । यसैलाई भाषिक भेद भनिन्छ । कुनै पनि भाषामा वक्ता, स्रोता, सन्दर्भविषय, अवसर क्षेत्र, समय आदि विविध आधारमा विभिन्न भाषिक भेदको निर्माण भएको हुन्छ । बोधगम्यता, स्थानीयताको प्रभाव, निश्चित भौगोलिक सीमा, स्थानीय बोलीको प्रभाव, अनौपचारिक स्वभावजस्ता कुराहरू भाषिकामा भेटिन्छन्” (पृ. २४) । यसैले भाषा सामाजिक वस्तु हो र कुनै पनि भाषा समाजमा विभिन्न तरिका, ढङ्ग, ढाँचा र शैलीमा प्रयोग भएको हुन्छ अर्थात् समाजका जात, जाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, वर्ग आदि विविधताले एउटै भाषा पनि फरकफरक ढङ्गले प्रयोग हुन्छ, तर यस्तो अवस्थामा भाषाका अनेक रूप देखापर्दछन् । यो नै भाषाभित्र देखापर्ने विविध स्वरूपलाई नै भाषिक भेद हो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

भाषिक भेदको बारेमा अरियाल (२०६८) भन्दछन् - “एउटा भाषाभित्रका विविधता वा भेदहरूलाई सामान्यतया काल, स्थान, सामाजिक वर्ग, विषय, माध्यमका दृष्टिले हेर्न सकिन्छ” (पृ. २०) ।

माथिका भनाइहरूलाई हेर्दा जुनसुकै भाषामा पनि समयका आधारमा कालगत भेद, भाषा प्रयोगका आधारमा माध्यमगत भेद, स्थानका आधारमा क्षेत्रीय भेद, सामाजिक संरचनाका आधारमा सामाजिक भेद, विषय प्रयोगको आधारमा विषयगत तथा प्रयोजनपरक

भेद, प्रसङ्गका आधारमा प्रसङ्गगत भेदहरूमध्ये सामाजिक भेदलाई अध्ययनको प्रमुख क्षेत्र बनाइएको छ ।

सामाजिक भेद : भाषाको प्रयोग क्षेत्र समाज हो । भिन्नभिन्न ठाउँको सामाजिक संरचना भिन्नभिन्न हुन सक्छ, अर्थात् हरेक समाजको आफ्नै संरचनात्मक व्यवस्था हुन्छ । सामाजिक अवस्था, विभिन्न जाति, धर्म, व्यवस्था, लिङ्ग, उमेर आदि विभिन्न आधारमा निर्मित हुन्छ र भाषा पनि त्यही प्रकारमा आधारित हुन्छ । यही सामाजिक संरचनाअनुसार भाषामा देखिने भेद नै सामाजिक भेद वा सामाजिक भाषिका हो । सामाजिक भेदको निर्माणमा शिक्षा र राजनीतिक चेतना, सांस्कृतिक सन्दर्भ आदिको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । समाजको संरचना, शिक्षाको स्थिति, जातियता आदिका कारण सामाजिक भेद निर्माण भएको हुन सक्दछ । क्षेत्रीय भेदमा भाषिक भेदको एउटै तह र दिशा हुन्छ भने सामाजिक भेदमा एउटै भेदभित्र पनि विभिन्न तहका उपभेदहरू फेला पर्दछन् तसर्थ सामाजिक भेद क्षेत्रीय भेदभन्दा निकै जटिल हुन्छ । जुन समाज सामाजिक दृष्टिले जटिल एवम् बहुविध प्रकृतिको छ । त्यसले प्रयोग गर्ने भाषाको भाषिक भेदमा पनि बढी भेद र विविधता पाइन्छ । भाषा हुनका लागि त्यसको अर्थ अर्थात् अस्तित्व हुनुपर्दछ । कुनै पनि भाषाको निर्धारण गर्न क्षेत्रीय आधार मात्रै पर्याप्त हुँदैन । यसबाहेक सामाजिक संरचनाका आधारमा पनि भाषाका महत्त्वपूर्ण भेदहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

यसरी कुनै पनि समाजमा बस्ने एउटै भाषिका समुदायका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने फरकफरक भाषिक स्वरूपलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ, अर्थात् सामाजिक बनोटका संरचनाका कारण उत्पन्न एउटै भाषाका विविध भेदलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ ।

वर्गीय भेद : नेपाली भाषामा उच्च वर्गका शाह, राणा र ठकुरी परिवारमा बोलिने भाषा र सामान्य वर्गका मानिसहरूको परिवारमा बोलिने भाषाको आधारमा पाइने भिन्नता तथा समाजका मध्यम वर्ग र तल्लो वर्गले बोल्ने भाषागत भिन्नतालाई वर्गीय भेद भनिन्छ । उदाहरणको रूपमा परिवारमा प्रयोग हुने बक्सनु, आइसियोस, गइसियोसजस्ता शब्दले सामान्य भाषाभन्दा पृथकता जाहेर गर्दछ भने आउनुस, जानुस, खानुसजस्ता शब्दले मध्यम वर्गीय परिवारको बोली हो भनेर जान्न

सकिन्छ । यस्तै आइज, जा, खाजस्ता शब्दले निम्न एवम् अशिक्षित वर्गको बोली हो भनेर स्पष्ट रूपमा जान्न सकिन्छ । यस्ता थुप्रै वर्गीय भेदहरू हाम्रो समाजमा रहेको पाइन्छ । यसरी नै वर्गीयताका आधारमा सामाजिक भेद कायम रहेको देखिन्छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक भेद : धर्म तथा संस्कृतिका आधारमा जति भाषामा सामाजिक भेद देखिन्छन् । समाजमा विविध धर्म तथा संस्कृतिको सम्मिश्रण पाइने हुँदा यस्तो समाजमा भाषिक भेद देखापर्दछ । जस्तै : हिन्दुले मन्दिर, ईश्वर, वेदजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्छन् भने मुस्लिमले मस्जिद, अल्लाह शब्दको प्रयोग गर्दछन् । यसरी नै क्रिश्चियन धर्ममा बाइबल, चर्च, गडजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्दछन् भने बुद्ध धर्ममा गुम्बा, विपश्यना, त्रिपिटकजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्दछन् । यसरी समाजमा धार्मिक आस्थाअनुसार भिन्नभिन्न शब्दको प्रयोग हुने भएकाले धार्मिक तथा सांस्कृतिक रूपमा पनि विभिन्न प्रकारका भेद पाइन्छन् ।

शैक्षिक भेद : शैक्षिक चेतनाका कारणले समाजमा भाषिक भेद सिर्जना हुन्छ । जसमा शिक्षित र अशिक्षितका बोलीमा समय, प्रकाश, भ्रमण आदिको उच्चारणगत विभेद भेटिन्छ । शिक्षित वर्गका मानिसहरू बोल्ने भाषामा शिष्टता, आदरता, नरमपना रहेको हुन्छ भने अशिक्षित वर्गका मानिसहरूले बोल्ने भाषामा अमानक शब्दको प्रयोग हुन्छ । यसरी शैक्षिक अवस्थाअनुसार देखिने विभेदले समाजमा भाषिक भेद निर्माण गरेको हुन्छ ।

उमेरगत भेद : मानिसको उमेरगत विभिन्न अवस्था (बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध) ले बोल्ने भाषा पनि फरक पर्दछ । नेपालीमा बाल भाषाका लागि छुट्टै शब्दभण्डार एवम् शैलीको प्रयोग हुन्छन् । जस्तै : नाना, चाचा, बुबु, नुनु, पापा, चिची आदि यसका उदाहरण हुन् । समाजमा बाल, युवा र प्रौढले फरकफरक भाषाको प्रयोग गर्ने भएकाले सामाजिक भेद देखापर्दछ ।

पेसागत भेद : सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरूको भाषामा पनि स्पष्ट भिन्नता देखिन्छ भने पेसागत आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । यसरी एउटै भाषामा सम वर्गीय र भिन्न वर्गीय पहिचानको प्रभाव सामाजिक रूपमा प्रतिबिम्बित रहेको पाइन्छ । यसरी पेसागत आधारमा प्रयोग गर्ने भाषामा पनि सामाजिक भेद रहेको पाइन्छ ।

लैङ्गिक भेद : लिङ्गको आधारमा स्त्रीले प्रयोग गर्ने भाषा र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता पाइन्छ । स्त्रीले प्रयोग गर्ने भाषामा खाएकी थिएँ, खाएकी छुजस्ता क्रियापद प्रयोग हुन्छ भने पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा खाएको थिएँ, आएको छुजस्ता क्रियापद प्रयोग हुन्छ । जसले गर्दा लैङ्गिक भेदलाई पनि भाषाको सामाजिक भेद निर्माण गर्ने कारण मानिन्छ ।

निचोडमा कुनै पनि समाजमा बस्ने एउटै भाषिक समुदायका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने फरकफरक भाषिक स्वरूपलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ अर्थात् सामाजिक बनोटका संरचनाका कारण उत्पन्न एउटै भाषाका विविध भेदलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ ।

भाषाशैली

भाषाशैलीको बारेमा लामिछाने (२०६३) भन्दछन् “भाषा कुनै पनि कृतिको अभिव्यक्तिको माध्यम भएकाले भाषाको माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्ना विचारहरू सम्प्रेषित गर्दछन् । उपन्यास लेखन भनेको साहित्यिक सिर्जना भएकोले यसको भाषा सामान्य मात्र नभएर विशिष्टतातर्फ उन्मुख हुन्छ” (पृ. १९६) । उनको भनाइलाई अध्ययनगर्दा कुनै पनि विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम भाषा हो भनेर बुझ्न सकिन्छ । यसरी नै शैलीको बारेमा प्रधान (२०५२) भन्दछन् - “कुनै पनि रचनामा प्रयोग गरिएका शब्द, पदावली, वाक्यजस्ता भाषिक इकाइहरूको समष्टि रूपमा शैली प्रस्तुत भएको हुन्छ । कुनै पनि उपन्यास अध्ययनमा पाठकले प्राप्त गर्ने विशिष्टताको अनुभव नै शैली हो । शैली स्वयम्मा रूपहीनजस्तो लागे पनि वास्तवमा उपन्यासको रूप-व्यक्तित्व, सीपसौन्दर्य र भाववैशिष्ट्य यसकै रूपाकृति हुन्” (पृ. ९) । यी भनाइहरूलाई हेर्दा भाषाको विषयवस्तु कस्तो तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरालाई भाषाशैली हो भन्न सकिन्छ । भाषाशैली लेखकको कृतिगत विशेषता हो, जुन एउटा सफल रचनाका लागि अति आवश्यक तत्त्व हो । यसैको माध्यमबाट कृतिमा प्रयोग गरिने भाषालाई उत्कृष्ट बनाउनका लागि बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, विचलन, उखानटुक्का आदि भाषिक अभिव्यक्तिको प्रयोग गरिएको हुन्छ । कुनै पनि लेखकले कृतिमा प्रयोग हुने भाषाशैलीलाई पठनीय र बोधगम्य बनाउनका लागि कोडमिश्रण, अलङ्कार, लयात्मकता, बिम्ब वा प्रतीक, उखानटुक्काको प्रयोग गर्दछन् । जसलाई निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ :

कोडमिश्रण : भाषाका वक्ताहरूले अभिव्यक्तिका क्रममा एक भाषाको कोड अर्को भाषामा मिसाएर प्रयोग गर्नु कोडमिश्रण हो । कोणमिश्रणको बारेमा भण्डारी र पौड्याल (२०७२) भन्दछन् - “वक्ताले एउटै सन्दर्भमा भाषिक अभिव्यक्ति गर्दा एकभन्दा बढी भाषिक भेद वा भाषाका कोडहरूको प्रयोग एउटै सङ्कथनमा गर्दछ भने त्यसलाई कोडमिश्रण भनिन्छ” (पृ. ४७) । भाषामा शब्दको स्तर, पद, पदावली, उपवाक्य तथा वाक्यको स्तरमा कोडमिश्रण देखिन्छ । द्वैभाषिक वा बहुभाषिक समुदायमा कोडमिश्रण बढी भेटिन्छ । यसरी एउटा सन्दर्भमा प्रयोग भएको भाषिक सङ्कथनमा भिन्नभिन्न भाषाका कोडको मिश्रण हुनु नै कोडमिश्रण हो ।

अलङ्कार : शब्द र अर्थ पक्षमा चमत्कार वा सुन्दरता सिर्जना गर्ने तत्त्वलाई अलङ्कार भनिन्छ । अलङ्कारलाई प्रष्ट पार्ने क्रममा ढुङ्गाना र दाहाल (२०५७) भन्दछन् - “कृतिको कथानकसँग आउने भावलाई गूढ र गम्भीर बनाउन अलङ्कारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । अलङ्कार कृतिको अनिवार्य तत्त्व नभए पनि यसको स्थान विशिष्ट देखापर्छ” (पृ. ८-९) । जसरी एउटी सुन्दर युवतीले आफ्नो सौन्दर्यलाई थप मनमोहक बनाउनका लागि हार, कुण्डलजस्ता आभूषणहरू पहिरिन्छे, त्यस्तै काव्यको शरीरमा देखापर्ने बाह्य अवयव, शब्द र अर्थमा थप राग सिर्जना गर्न अलङ्कारको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अलङ्कार शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकारको हुन्छ । शब्दालङ्कारअन्तर्गत अनुप्रास, यमक, श्लेष र बक्रोक्ति पर्दछन् भने अर्थालङ्कारअन्तर्गत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टता, सन्देह आदि रहेका छन् ।

लयात्मकता : स्वर र व्यञ्जन वर्णको सुनियोजित वितरणले लयको सिर्जना गरेको पाइन्छ । लयात्मकता खासगरी पद्यशैलीमा रहेको हुन्छ । लयको तात्पर्य मिल्नु, एकीभूत हुनु, विलीन हुनु वा समाहित हुनु भन्ने हुन्छ । लयात्मकता गद्य र पद्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ ।

बिम्ब वा प्रतीक : भाव वा विचारलाई प्रभावकारी बनाउनका निमित्त सम्बोधित भाव विचारसँगसँगै छायाँजस्ता भई आउने बिम्ब वा प्रतीक हुन् । बिम्ब वा प्रतीकका बारेमा पौड्याल (२०६९) भन्दछन् :

“सामान्य अर्थमा वस्तु, कार्य, भाव, विचार तथा संवेगमय मानसिक तस्वीरहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने भाषिक एकाइलाई बिम्ब भनिन्छ भने प्रतीक बिम्बकै विशिष्ट रूप हो किनभने खास धारणा व्यक्त गर्ने बिम्बलाई नै प्रतीक भनिन्छ । प्रतीकले आफ्नो वास्तविक अर्थलाई अर्को वस्तुमा आरोपित गरी भाषालाई ध्वन्यात्मक बनाइदिन्छ” (पृष्ठ. ५२-५३) ।

उल्लिखित बनाइहरूबाट के प्रष्ट हुन्छ भने जीवन र जगत्का विभिन्न स्रोतबाट टिपिएका बिम्ब वा उपमानको प्रयोग कवितामा गरिएको हुन्छ र तिनले विषयवस्तुमा गहना वा अलङ्कारको भूमिका खेली कथावस्तु प्रभावकारी तुल्याउँछन् । भाषिक शब्दका माध्यमबाट स्रोत वा पाठकका मस्तिष्कमा कुनै संवेदना, अनुभूति, भावना, विचार या कल्पनाको यथार्थ छाया पारिदिने पद्धतिलाई बिम्ब भनिन्छ । अमूर्तलाई मूर्तता दिन अमूर्तकै प्रयोग गर्ने कार्य बिम्बले गर्दछ । यसमा प्रतीकमा जस्तो मूर्त वस्तुको सहयोग लिइँदैन । वक्ता र स्रोतका बीच भाषिक संवाद हुँदा अर्थात् लेखक र पाठकबीच विचार सम्प्रेषण हुँदा अप्राप्त र अदृश्य वस्तुलाई लिपिचिन्ह र सङ्केतका माध्यमबाट पाठक वा स्रोतालाई वस्तु वा विषयप्रति चिनारी प्रस्तुत गर्ने माध्यमको रूपमा प्रतीकलाई लिइन्छ ।

उखान टुक्का

व्यावहारिक जीवनमा अनुभव र भोगाइबाट खारिएर आएका लोकोक्ति वा सुक्तिलाई उखान भनिन्छ । उखानलाई उपदेश वा शिक्षाका आधारमा सूत्रबद्ध भएको प्रचलित लोक जीवनको गहकिलो उक्तिको रूपमा पनि परिभाषित गर्न सकिन्छ । भाषालाई मौलिक, जीवन्त र स्वाभाविक तुल्याउनका लागि उखानको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै लाक्षणिक अर्थमा प्रस्तुत हुने खास किसिमका पदावलीलाई टुक्का भनिन्छ । टुक्कालाई एकाधिक मुक्त स्वरूपको सङ्ग्रहित संरचनाका रूपमा लिइन्छ र यो एकपदीय वा बहुपदीय हुन्छ । यो वाक्य वा उपवाक्यमा प्रयुक्त हुँदा मात्र आफ्नो अर्थ प्रदान गर्न सक्छ ।

समाज भाषाविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रहरू रहेका छन् । जसअन्तर्गत भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, द्वैभाषिकता, भाषाद्वैत, कोडमिश्रण, भाषिकता, भाषायोजना, भाषानीति, भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण, सङ्कथन विश्लेषण आदि पर्दछन् । यिनै क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित रहेर समाज भाषाविज्ञानले भाषाविज्ञानको अध्ययन गर्दछ । भाषाको प्रयोग क्षेत्र समाज भएकाले भाषाका विभिन्न भेदहरू देखापर्दछन् । सामाजिक संरचनामा देखिने भाषिक भेद नै

सामाजिक भेद हो । शिक्षा, राजनीति, संस्कृति, सन्दर्भ, जातीय वितरण, उमेर, लिङ्ग र वर्णजस्ता कुराहरूले सामाजिक भेद सिर्जना गरेको हुन्छ । भाषाको सामाजिक भेद नै सामाजिक भाषिका हो । समाजमा विभिन्न जातजाति, वर्ण, उमेर, शिक्षा, लिङ्ग, स्तर, पद, प्रतिष्ठा स्तर, क्षेत्रीय भेद, प्रयोजनपरक भेद, प्रसङ्गगत भेद, माध्यमगत भेद आदि पर्दछन् । त्यस्तै भाषाशैलीअन्तर्गत विचलन, अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक, लयात्मकता र उखानटुक्का आदि पर्दछन् । यिनै भाषाशैलीका आधारमा *सङ्ग* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

सारांश

शोधकार्यको यस अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । जसअन्तर्गत प्रायोगिक पुनरावलोकनमा उद्देश्यअनुसारको भाषाशैली वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा निकालिएको निष्कर्षलाई एघारवटा शोधसमीक्षाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सैद्धान्तिक पुनरावलोकनअन्तर्गत दसवटा पुस्तकलाई आधार बनाई समाज भाषाविज्ञानको बारेमा तिनै पुस्तकका लेखहरूमा भनिएका कुराहरूलाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । पूर्वकार्यको अवलोकनको अनुप्रयोगले शोधार्थीलाई समस्याको विशिष्टीकरण गर्न, सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्न, समस्याको चुरो पत्ता लगाउनुका साथै विविध कुरामा फाइदा पुगेको कुरालाई विश्लेषण गरिएको छ, भने समाज भाषिक सिद्धान्तलाई अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा समाजको परिचय र परिभाषा, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, भाषा र समाजको सम्बन्धको बारेमा चर्चा गरिएको छ, र अन्त्यमा यस अध्यायको सारांश प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया

अनुसन्धान विधि

यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा रचित *सङ्ग* उपन्यासको समाजभाषिक दृष्टिले गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत अध्ययन विश्लेषणका क्रममा विभिन्न विधि र प्रक्रियाहरू अपनाइएका छन् । समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार लिएर उक्त उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा अवलम्बन गरिएका विधि र प्रक्रियालाई निम्नलिखित उपशीर्षकअन्तर्गत उल्लेख गरिएको छ :

अनुसन्धान ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनमा सर्वप्रथम समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित शोधपत्रहरू सङ्कलन गरी नमुनाको रूपमा विभिन्न लेखहरूको समाजभाषिकसँग मिल्दोजुल्दो पुस्तकहरू छनोट गर्नुका साथै भाषिक विश्लेषण गर्न सहयोग पुर्याउने सहायक सामग्रीहरू सङ्कलनका निमित्त पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ र वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिहरूको प्रयोग गरी सङ्कलित तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

नमुना छनोट प्रक्रिया

यात्रीप्रकाश पाण्डेको *सङ्ग* उपन्यासलाई प्रस्तुत शोधकार्य शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको लागि छनोट गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलन प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन, अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन भएकोले प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीलाई सङ्कलन गरिएको छ । *सङ्ग* कृतिको विश्लेषण गर्ने क्रममा यस कृतिलाई प्रस्तुत शोधपत्रको प्राथमिक स्रोतका रूपमा र कृतिसँग सम्बन्धित भएर लेखिएका विभिन्न लेख, समालोचना, पुस्तक, प्रतिवेदन आदिलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी गरिने हुनाले भाषिक संरचना, पात्रगत विधान, र अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषण गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलनका साधन

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सफल, विश्वसनीय बनाउनको लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री निर्माण गरी अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ। प्रस्तुत शोधपत्र पुरा गर्नको लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू निम्नलिखित दुई स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ :

प्राथमिक स्रोत : प्रस्तुत शोधकार्य यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित सङ्ग उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन रहेकाले प्रस्तुत उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतसामग्रीअन्तर्गत लिइएको छ र यही उपन्यासलाई आधार मानेर समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ।

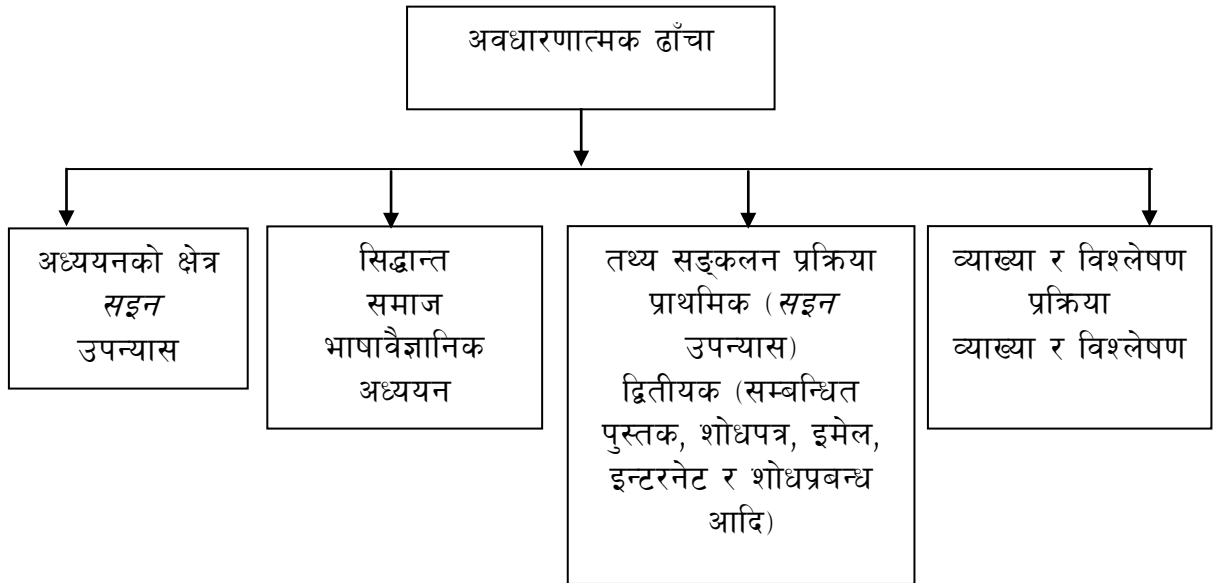
द्वितीयक स्रोत : प्रस्तुत शोधकार्यमा द्वितीयक स्रोतसामग्रीका रूपमा शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न शोधपत्रहरू, शोधप्रबन्धहरू, यसै विषयसँग सम्बन्धित समालोचनात्मक कृतिहरू, सामाजिक कोणबाट व्याख्या र विश्लेषण गरिएका पुस्तकहरू, खोज तथा अनुसन्धानात्मक लेख, विज्ञको परामर्श, शोधनिर्देशकको निर्देशन आदि रहेका छन्। यस शोधमा उपर्युक्त सामग्री सङ्कलन गरी लक्ष्यमा पुगिएको छ।

सामग्री सङ्कलन

कुनै पनि अनुसन्धानात्मक कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा विश्लेषण सम्पन्न गर्नका लागि खास किसिमको प्रक्रियाको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अनुसन्धानलाई निश्चित उद्देश्यप्राप्ति र निष्कर्षमा पुऱ्याउन मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणका क्रममा सैद्धान्तिक आधार तयार पार्न विभिन्न ग्रन्थहरूका साथै शोधपत्र तथा अन्य सम्बद्ध लेख र रचनाबाट सामग्री लिइएको छ। सामग्री सङ्कलन गरिसकेपछि पुस्तकालयीय, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई आधार बनाएर अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत शोधकार्यमा प्राथमिक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीका साथै द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त सङ्कलित सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। अतः उल्लिखित साधनहरूको प्रयोग गरी पुस्तकालयीय आधारमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ।

अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अवधारणात्मक ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ :

चित्र सङ्ख्या १ : शोधपत्रको ढाँचा

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत शोधकार्य सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले यसमा केकस्ता कमीकमजोरी छन्, ती सबैको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र पुस्तकालयीय विधिद्वारा व्याख्या गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण गरिनुका साथै पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक आधारमा प्रयोग गरिएका भाषिक स्वरूपको तालिकीकरणसमेत गरिएको छ ।

अध्ययनको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि आवश्यकताअनुसार विभिन्न अध्याय र यसअन्तर्गत विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षक राखी विभाजन गरिएको छ । शोधप्रस्ताव तयार गर्दा पूर्वानुमानका आधारमा मुख्यमुख्य अध्याय र शीर्षकहरू उल्लेख गरी शोधपत्रको रूपरेखा तयार गरिएको छ । यस शोधपत्रमा सातवटा अध्याय रहेको छन्, जसमा पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय रहेको छ । यसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, अध्ययनको औचित्य, अनुसन्धानात्मक प्रश्न, शोधकार्यको उद्देश्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन र पारिभाषिक शब्दावली रहेको छन् । त्यस्तै दोस्रो अध्यायमा

सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन रहेको छ र यसभित्र प्रायोगिक पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक पुनरावलोकन गरिएको छ साथै समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक प्रारूपबारे पनि चर्चा गरिएको छ । यसैगरी तेस्रो अध्यायको शीर्षक शोधविधि रहेको छ, जसमा अनुसन्धान ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनका साधन र सामग्री सङ्कलन रहेको छन् । चौथो अध्यायमा नतिजा र छलफल प्रस्तुत गरिएको छ भने पाँचौं तथा अन्तिम अध्यायमा शोधकार्यको परिच्छेदगत निष्कर्ष र उपादेयता प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी शोधपत्रमा यिनै पाँचवटा अध्यायको व्याख्या, विश्लेषण र वर्णन गरी शोधकार्यलाई पुरा गरिएको छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधकार्य *सङ्घ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*सँग सम्बन्धित रही गरिएको छ, जसमा पात्रहरूलाई उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गरी तालिकीकरण गरिएको छ । वर्गीय आधारमा खण्डीकृत गरिएका यी पात्रहरूको भूमिका, व्यवहार, आचरण तथा बोलीचाली, संवाद आदि पक्षको आवश्यकताअनुसार विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष, उमेरको आधारमा बालक, युवा, पौढ र वृद्ध, शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी उनीहरूलाई विभक्त गरिएको छ । यसका साथै समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासमा प्रयोग गरिएका भाषाशैलीको अध्ययनसमेत गरिएको छ । यसप्रकार कच्चा सामग्रीको सत्यापन, वर्गीकरण, तालिकीकरण र व्याख्या विश्लेषण गरी समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिकै आधारमा भाषा प्रयोगको स्थिति र भाषिक भिन्नताको वास्तविकता पत्ता लगाउने कार्य गरिएको छ र अन्त्यमा यस अध्यायको सारांश प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार

सइन उपन्यासका पात्रहरूको परिचयात्मक वर्गीकरण

पृष्ठभूमि

यस अध्यायलाई यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित *सइन उपन्यासमा प्रयुक्त समाजभाषिक अध्ययनको* शीर्षक दिई उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । यस क्रममा वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा पात्रहरूको छुट्टाछुट्टै शीर्षकअन्तर्गत क्रमशः निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :

वर्गका आधारमा उपन्यासका पात्रहरू

सइन उपन्यासमा आर्थिक दृष्टिले उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका पात्रहरू रहेका पाइन्छन् । तिनीहरूको परिचय क्रमिक रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

उच्च वर्गका पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा उच्च वर्गीय पात्रहरूको रूपमा गुरुजी, उत्तम गुरुजी, सुबोध, रञ्जिता, ललित गुरुबा, रवि सर, कर्साब सर, तुलसी सर आदि रहेका छन् । उक्त उपन्यासमा गुरुजीहरू उत्तम, ललित गुरुबाहरू जागिर खाने युवाहरूलाई तालिम दिने र काम लगाइदिने भएकाले उनीहरू आर्थिक दृष्टिले उच्च वर्गका पात्र हुन् । रविसर, कर्साब सर, तुलसी सरहरूले विद्यार्थीहरूलाई शिक्षादीक्षा दिने, नेपाल सरकारको दायित्वमा रहेर जागिर खाएकाले उनीहरूको पनि आर्थिक दृष्टिले उच्च रहेका छन् । सुबोध, रञ्जिता नेपाल सरकारका राजपत्राङ्कित श्रेणीका अधिकारीहरू भएकाले उनीहरूको पनि आर्थिक, बौद्धिक र शैक्षिक स्तर उच्च भएकाले उनीहरू पनि उच्च वर्गका पात्रहरू हुन् ।

उच्च वर्गका व्यक्तिको बोलीचाली, व्यवहार, भेषभूषा, रहनसहन, धाकरवाफ आदि सबै कुराले व्यवहारमा फरक पाउँछ । ठूलाठूला धाक र घमण्डमा नै उनीहरूको जीवन बितिरहेको हुन्छ । उनीहरूले समाजमा रहेका अन्य वर्गलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा पनि फरकपन पाइन्छ । उनीहरूको बोलीमा अहम् र बडप्पन भल्किनुका साथै शिष्ट र सभ्य भाषाको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मध्यम वर्गका पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा मध्यम वर्गका पात्रहरूमा धनप्रसाद, रोशन, सूर्य, सर्जन, कटेल, साधना, श्रीवे, किसाने, दानबहादुर काका, कलकत्ते ठूलाबा रहेका छन् । जसमा उच्च वर्गको दम्भ र घमण्डले आफूलाई परिचित गराउँछन् । मध्यम र निम्न वर्गका मानिसहरू समाजमा दुःख गरी अरूको भनाइ र थिचोमिचोलाई सहेर बस्ने व्यक्तिसमूह हुन् । समाजको सामाजिक संरचनामा यी तीन वर्गले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभाव पारेका हुन्छन् ।

उच्च वर्गले समाजलाई तहसनहस पारेर आफ्नो कब्जामा राखेको हुन्छ । उनीहरूले आदेशात्मक भाषा, रुखो शब्द, अनादरार्थी शब्दको प्रयोग गर्छन् । समाजका सामाजिक भेदअन्तर्गत मध्यम वर्ग पनि एक वर्ग हो । यस वर्गका मानिसले समाजमा अर्काको काम गरी आएको पैसाले आफ्नो परिवार पालिरहेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि आफ्नो परिवारलाई मात्र पाल्न पुग्ने अवस्थाका मानिसहरू मध्यम वर्गका हुन्छन् । यिनीहरूले सामान्य प्रकारका भाषाहरू बोल्छन् र उच्च वर्गका मानिसले भनेअनुसारको कार्य गर्दै नम्र, रसिला हजुर, बक्सियोस्, ज्यूजस्ता आदरार्थी भाषा बोल्दछन् । यस्ता वर्गका मानिसहरूले उच्च वर्गका मानिसहरूलाई शिर भुकाएर सम्मान गर्दै आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्दछन् ।

निम्न वर्गका पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रहरूका रूपमा निशान, कञ्चन, निद्रे, पुतली काकी, मनमती भाउजु, निशानको बाआमा रहेका छन् । उक्त उपन्यासमा निशान र कञ्चन घरमा खान, लाउनको अभाव भएपछि आफ्नो जन्मभूमि छाडेर परदेशतिर युद्धमा लड्न जान्छन् । यस्ता पात्रहरू सामान्य जनजीवन भएका निम्न वर्गीय अवस्थाका हुन्छन् । त्यस्तै पुतलीकाकी र मनमती भाउजु पनि दिउँसो अरूको खेतबारीमा गएर कुटो, कोदालो गरेर बिहानबेलुकाको छाक टार्न बाध्य न्यून आर्थिकस्तर भएका पात्र हुन् । निशानको बा युद्ध र आतङ्कको चपेटामा परी डराइडराइ आफ्नो जीवन धान्ने सामान्य किसानको रूपमा प्रस्तुत भएका पात्र हुन् । निशानकी आमा घाँस, दाउरा गर्ने र पछि माओवादीहरूले श्रीमान्लाई किरिया बस्दा जङ्गलमा लगेर मारिएर अन्यायमा परेकी निम्न वर्गीय पात्र हुन् । यिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा रुखो, अनादरवाची र अमानक रहेका हुन्छन् । जस्तै : तँ, जा, खा, मुर्दार आदि ।

लिङ्गका आधारमा उपन्यासका पात्रहरू

सङ्ग उपन्यासमा लैङ्गिक दृष्टिले महिला र पुरुष पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा पुरुष पात्रको बाहुल्यता रहेको छ भने महिला पात्र न्यून मात्रामा रहेका छन् । उपन्यासमा आएका पात्रहरूलाई लिङ्गका आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ :

पुरुष पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा पुरुष पात्रहरूमा कञ्चन, सूर्य, गुरुजी सर्जन, कटेल, निन्द्रे, रोलकल, धनप्रसाद, सुबोध, किसाने, रोशन, निशान, ज्ञानबहादुर, तुलसी सर, कर्साब सर, कलकते ठूलाबुवा, दानबहादुर काका, रवि सर, ललित गुरुबा, निशानको बा, उत्तम गुरुजी रहेका छन् । उपन्यासमा पुरुषहरूले प्रयोग गरेका भाषाले प्रष्ट रूपमा उनीहरू पुरुष हुन् भनेर जान्न सकिन्छ । उपन्यासमा युवा देखि प्रौढ उमेरसमूहका पुरुष पात्रहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उनीहरूको बोली आदेशात्मक, ठाडोपना, रुखोपना, निरस र हेपाइका अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ । यिनीहरूको भाषामा नरमपना पाउन कठिन हुन्छ ।

महिला पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा महिला पात्रहरूमा श्रीवे, साधना, पुतलीकाकी, रञ्जिता, मनमती भाउजु, निशानकी आमा रहेका छन् । यिनीहरूले भाषा कोमल, नरम, मायालु र शिष्टतायुक्त हुने भएकाले महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषा हो भनेर स्पष्ट चिन्न सकिन्छ ।

उमेरका आधारमा पात्रहरू

सङ्ग उपन्यासमा पात्रहरूको खास उमेर उल्लेख नगरिएको भए तापनि उपन्यासमा उनीहरूको भूमिका, अरूप्रतिको व्यवहार, उनीहरूमा देखिएको परिपक्वता आदिका आधारमा युवा, प्रौढ र वृद्ध गरी तीन किसिममा निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

युवा पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा युवा पात्रहरूमा कञ्चन, सूर्य, सर्जन, निन्द्रे, सुबोध, किसाने, रोशन, निशान आदि रहेका छन् । उपन्यासमा रोशन र निशानले एकआपसमा कुराकानी गर्दा जसको राइफलबाट पनि सिधा गोली जान्छ, दोस्ती पनि सिधा गरिन्छ, दुश्मनी पनि सीधा आपसी मेलमिलापका प्रसङ्कका भाषिक व्यवहारहरू गरेका छन् । त्यस्तै गुरुजीद्वारा “पत्रिकामा काम गर्ने केटाकेटीहरू आलाकाँचा नै रहेछन्” (पृ.) भन्ने वाक्यांशले पनि युवा पात्रलाई दर्साएको पाइन्छ ।

प्रौढ पात्रहरू

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रौढ पात्रहरूमा ज्ञानप्रसाद, धनप्रसाद, कट्टेल, रोलकल, मनमती भाउजु, पुतली काकी, तुलसी सर, कर्साब सर रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा उक्त पात्रहरूले व्यावहारिक जिम्मेवारी र पेसागत कार्यमा परिपक्वता प्रदर्शन गरेकाले प्रौढ पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

वृद्ध पात्रहरू

युवा र प्रौढ पात्रहरूको तुलनामा वृद्ध पात्रहरूको उपस्थिति कम रहेको यस उपन्यासमा वृद्धा, गुरुजी, निशानको बा, आमा, कलकत्ते ठूलाबुवा, दानबहादुर काका, उत्तम गुरु आदि रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा उक्त पात्रहरूले ईश्वरीय चिन्तन, मोक्षप्राप्तिको कर्म, उखानटुक्काको प्रयोग, अर्तीउपदेशयुक्त भाषा, सन्तानको हित र कल्याणको चाहनाजस्ता कुरालाई भाषिक प्रयोगमार्फत व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

शैक्षिक आधारमा पात्रहरू

सइन उपन्यासमा शैक्षिक दृष्टिले शिक्षित र अशिक्षित वर्गका पात्रहरू रहेका पाइन्छन् । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

शिक्षित पात्रहरू

यस उपन्यासमा रहेका शिक्षित पात्रहरूमा गुरुजी, कर्साब सर, रवि सर, उत्तम गुरु, रञ्जिता, सुबोध, तुलसी सर रहेका छन् । ती पात्रहरू विभिन्न पेसामा आबद्ध भएकाले व्यावहारिक र स्तरीय एवम् मानक भाषाशैलीको प्रयोग गर्ने र राजनीतिक चेतनास्तर भएका पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

अशिक्षित पात्रहरू

यस उपन्यासमा रहेका अशिक्षित पात्रहरूमा वृद्धा, निशानको बाबा, आमा दानबाहादुर काका, पुतली काकी, मनमती भाउजु, कलकत्ते ठूलाबुवा, किसाने, धनप्रसाद, कञ्चन, सर्जन, कट्टेल, निन्द्रे रहेका छन् । उक्त पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषामा स्तरहीनता र मातृभाषायुक्त बोलीको प्रभाव रहेको पाइन्छ । यसरी शैक्षिक स्तरले पनि समाजमा बोलिने भाषामा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

उपन्यासका समग्र पात्रहरूको वर्गीकरण

प्रस्तुत शोधपत्रमा यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित सइन उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गगत (उच्च, मध्यम र निम्न), लिङ्गगत (पुरुष र महिला), उमेरगत (युवा, पौढ र वृद्ध) र

शैक्षिक अवस्था (शिक्षित र अशिक्षित) का आधारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई यही आधारमा तलको तालिकामा तालिकाबद्ध रूपमा

वर्गीकरण गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. १ : पात्रहरूको वर्गीकरण

वर्गीकरणको आधार →	वर्गीय आधार		लैङ्गिक आधार		उमेरगत आधार			शैक्षिक आधार		
	उच्च	मध्यम	निम्न	पुरुष	महिला	युवा	प्राय	वृद्ध	शिक्षित	अशिक्षित
रोशन		+		+		+			+	
निशान			+	+		+		+	+	
कञ्चन			+	+				+		+
सूर्य		+		+				+	+	
उत्तम गुरुजी	+			+				+	+	
सर्जन		+		+			+			+
कट्टेल		+		+			+			+
निन्द्रे			+	+		+				+
साधना		+			+				+	
श्रीवे		+		+			+			+
धनप्रसाद		+		+			+			+
सुबोध	+			+		+			+	
पुतली काकी			+		+					+
रञ्जिता	+				+				+	
मनमती भाउजु			+		+					+
किसाने		+		+						+
ललित गुरुबा	+			+				+	+	
रवि सर	+			+			+		+	
निशानको बा			+		+			+		+
निशानकी आमा			+		+					+
दानबहादुर काका		+		+			+			+
कलकत्ते ठूलाबा		+		+			+			+
कर्साब सर	+			+			+		+	
तुलसी सर	+			+			+		+	

स्रोत : सइन उपन्यास ।

(नोट : उल्लिखित तालिकामा पात्रहरूको भूमिकालाई (+) चिह्नद्वारा सङ्केत गरिएको छ ।

यस चिह्नले पात्रको भूमिकालाई सकारात्मक सङ्केत गरेको छ ।)

तालिकामा प्रस्तुत गरिएअनुसार सङ्गन उपन्यासमा विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थालाई प्रमुख आधार बनाएर उक्त उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण गरिएको छ । वर्गको आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न; लैङ्गिक आधारमा पुरुष र महिला; उमेरका आधारमा युवा, प्रौढ र वृद्ध; शिक्षाको आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी पात्रहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा रहेको निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

सारांश

यस अध्यायमा यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित सङ्गन उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गीकरण गरिएको छ । पात्र वर्गीकरणको आधारमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा उच्च वर्गीय पात्रहरूको रूपमा गुरुजी, उत्तम गुरुजी, सुबोध, रञ्जिता, ललित गुरुबा, रवि सर, कर्साब सर, तुलसी सर आदि रहेका छन् । यिनीहरूको आर्थिक, बौद्धिक र शैक्षिक स्तर उच्च भएकाले र बोलीचाली, व्यवहार, भेषभूषा, रहनसहन, धाकरवाफ विशिष्ट खालको देखाइएको छ । यस्तै उपन्यासमा प्रयुक्त मध्यम वर्गका पात्रहरूमा धनप्रसाद, रोशन, सूर्य, सर्जन, कट्टेल, साधना, श्रीवे, किसाने, दानबहादुर काका, कलकत्ते ठूलाबा रहेका छन् । यिनीहरूले आदेशात्मक भाषा, रुखो शब्द, अनादरार्थी शब्दको प्रयोग गर्छन् । यस्ता पात्रहरूले सामान्य प्रकारका भाषाहरू बोल्छन् र उच्च वर्गका मानिसले भनेअनुसारको कार्य गर्दै नम्र, रसिला हजुर, बक्सियोस, ज्यूजस्ता आदरार्थी भाषा बोल्दछन् । प्रस्तुत उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रहरूका रूपमा निशान, कञ्चन, निन्द्रे, पुतली काकी, मनमती भाउजु, निशानको बाआमा रहेका छन् । यस्ता पात्रहरू बिहानबेलुकाको छाक टार्न बाध्य न्यून आर्थिकस्तर भएका पात्र हुन् । यिनीहरूको भाषाशैली केही निम्नकोटिको र अनादरवाची रहेको पाइन्छ । यसरी नै प्रस्तुत उपन्यासमा लैङ्गिक दृष्टिले महिला र पुरुष पात्रहरू रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा महिला पात्रहरूमा श्रीवे, साधना, पुतलीकाकी, रञ्जिता, मनमती भाउजु, निशानकी आमा रहेका छन् । त्यस्तै पुरुष पात्रहरूमा कञ्चन, सूर्य, गुरुजी सर्जन, कट्टेल, निन्द्रे, रोलकल, धनप्रसाद, सुबोध, किसाने, रोशन, निशान, ज्ञानबहादुर, तुलसी सर, कर्साब सर, कलकत्ते ठूलाबुवा, दानबहादुर काका, रवि सर, ललित गुरुबा, निशानको बा, उत्तम गुरुजी रहेका छन् भने उमेरका आधारमा युवा, प्रौढ र वृद्ध गरी तीन किसिममा निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । पात्रहरूको चारित्रिक विश्लेषण गर्ने क्रममा यिनीहरूको शैक्षिक

अवस्थालाई पनि लिइएको छ । उपन्यासमा आएका यी पात्रहरूको शैक्षिक अवस्थालाई शिक्षित र अशिक्षित गरी दुई वर्गका वर्गीकरण गरिएको छ । शिक्षित पात्रहरूअन्तर्गत गुरुजी, कर्साब सर, रवि सर, उत्तम गुरु, रञ्जिता, सुबोध, तुलसी सर रहेका छन् । उक्त पात्रहरू विभिन्न पेसामा आवद्ध भई व्यावहारिक भाषाशैलीको प्रयोग गर्ने र राजनीतिक चेतनास्तर भएका पात्रका रूपमा देखिएका छन् भने अशिक्षित पात्रहरूमा वृद्धा, निशानको बाबा, आमा दानबहादुर काका, पुतली काकी, मनमती भाउजू, कलकत्ते ठूलाबुवा, किसाने, धनप्रसाद, कञ्चन, सर्जन, कट्टेल, निन्द्रे रहेका छन् । उक्त पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषामा स्तरहीनता र मातृभाषायुक्त बोलीको प्रभाव रहेको पाइन्छ ।

अध्याय पाँच

सङ्गन उपन्यासको पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण

पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शोधपत्रको यस अध्यायमा उपन्यासकार यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित सङ्गन उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषिक स्थितिलाई वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यस उपन्यासमा ललित गुरुजी, उत्तम गुरुजी, सुबोध, रञ्जिता, रवि सर, कर्साव सर, तुलसी सर, धनप्रसाद, रोशन, सूर्य, सर्जन, कट्टेल, साधना, श्रीवे, किसाने, दानबहादुर काका, कलकत्ते ठूलाबा, कञ्चन, काकी, मनमती भाउजु, निशानको बाआमा, श्रीवे, साधना, रञ्जिता, पुतली काकी, मनमती भाउजु, कलकत्ते ठूलाबुवा, कञ्चन, सर्जन, कट्टेल, निन्द्रे, श्रीवास्तव, लालबहादुर, सन्तमान, रने, क्याप्टेन, क. ज्वारभाटा, क. पृथ्वी, क. निसा आदि पात्रहरू रहेका छन्। यस उपन्यासमा महिला पात्रको सङ्ख्या ज्यादै न्यून रहेको छ। यस अध्यायमा समाजभाषिक अध्ययन गर्ने क्रममा उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न; वर्गका आधारमा महिला र पुरुष; उमेरका आधारमा युवा, प्रौढ र वृद्ध तथा शैक्षिक अवस्थाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरी उनीहरूको भाषिक अवस्थाको निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

उमेरका आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिको विश्लेषण

सङ्गन उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषालाई उमेरका आधारमा विश्लेषण गर्दा युवा, प्रौढ र वृद्ध पात्रहरू रहेका छन्। उक्त उपन्यासमा ती पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

युवा पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

युवाहरू नै यस उपन्यासको प्रमुख पात्रहरू रहेका छन्। युवाहरूको भाषामा बढी शृङ्गारिता पाइन्छ। यिनीहरू रसिलो, रमाइलो, ठट्ट्यौली खालका भाषाहरू बोल्दछन्। यस उपन्यासमा कञ्चन, सूर्य, सर्जन, निशान, रोशन, निन्द्रे, किसाने, सुबोध, श्रीवे आदि रहेका छन्। यस उपन्यासमा रहेका केही युवा पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“तितेपाती तितेपाती भ्याप, भ्याप, भ्याप । तोरीबारी साइँली भ्याप, भ्याप, भ्याप” (पृ. ३४) । “जसो गर जे भन जतासुकै लैजाऊ मलाई । यो मन त मेरो नेपाली हो ! गुराँस फुल्यो वनैमा मेरो मन भुल्यो तिम्रो मनैमा”

(पृ. ७०)

उपर्युल्लिखित उपन्यासका अंशहरूमा उपन्यासका युवा पात्रहरूले गीतको भाकामा आफ्ना अभिव्यक्तिहरू पोखेका छन् । पहिलो अंशमा युवा पात्रले आफू खुसी भएको अवस्थामा आफ्नो मन बहलाउने क्रममा एउटा रमाइलो गीत गाएको छ भने अर्को अंशमा युवा मनमा भएको राष्ट्रप्रेम र प्रणययुक्त भावना अभिव्यक्त गरेका छन् । यस्ता उदाहरणहरूबाट यस्तो भावना प्रकट गर्ने निश्चय पनि युवा पात्र हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

“धेरै दुःख हुन्छ रे आर्मी जागिरमा,’ उसले विमति राख्दै भन्यो, ‘भन् यस्तो लडाइँको वेला छ । आज मरिन्छ कि भोलि, टुङ्गो हुन्छ । को गइरहोस् त्यस्तो जागिर खान” (पृ. ७५) । “हान्, हान । मनोबल उच्च राखेर गोली हान् । तिनीहरूको टाउको उठाउन नदे । कतिखेर टिक्लान !” (पृ. १००) ।

माथिका उद्धरणहरूले विवेच्य उपन्यास *सङ्गमा* प्रयुक्त केही युवावक्ताको भाषामा कोमलता नभई रोमान्स र जोश देखिन्छ । यसरी नै उनीहरूमा करुणता नभई कठोरता र आदेशात्मक प्रभाव देखिन्छ । यस्तै यी उद्धरणहरूमा भाषिक मिठास रहनुका साथै शब्दचयन र विषयवस्तुको प्रतिपादनमा आकर्षक र परिष्कृत बनेको देखिन्छ । माथिका अंशहरूमा अभिव्यक्त भएका भावहरूबाट उनीहरू युवा भएको प्रष्ट हुन्छ । युवाहरूमा जोश, जाँगर हुने भए पनि पहिलो अंशमा उनीहरूको संवादमा आफ्नो जीवनप्रतिको मोहले गर्दा डराएको समेत देखिन्छ । यिनीहरू आर्मी भएको र यस्तो नोकरी प्रायः युवाले नै गर्ने र उनीहरू कठोर पनि हुन्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट भल्किएको देखिन्छ ।

प्रौढ पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

समाजमा सबैखाले मानिसहरू रहेका हुन्छन् । त्यस्तै यस उपन्यासमा पनि उमेरका हिसाबले प्रौढ पात्रहरूको पनि उपस्थिति देखिन्छ । यस्ता पात्रहरूमा धनप्रसाद काका, कट्टेल, रवि सर, कर्साब, तुलसी सर, कलकत्ते ठूलाबुवा आदि रहेका छन् । यिनीहरूको भाषामा न शृङ्गारिकता हुन्छ न ठट्यौली नै हुन्छ । समाजसापेक्ष सान्दर्भिक कुराहरू गर्ने भएकाले

प्रौढहरूको भाषाको स्थिति बुझेका फराकिलो हुन्छ। सबै मानिसको हित र भलाईलाई ध्यान दिने खालका व्यावहारिक भाषा बोल्छन्। यस उपन्यासमा प्रयुक्त प्रौढ वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही संवादहरूलाई उदाहरणका रूपमा यहाँ निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“दुनियाँमा मान्छेहरू एकपटक मरेपछि कहिल्यै बाँच्दैनन्। सरहरूले सानो मन गर्दै भन्नुभयो, “देशमा युद्धविराम भइग भइसकेछ, लडाइँ फेरि सुरु भइसकेछ” (पृ. ७१)। “एक हल गोरुको मेलो सकिइसक्यो। तापनि तपाईंको छोराको नाम लेखेर नसकिने रहेछ” (पृ. ५४)।

माथिका दुई अंशमा देश र दुनिया तथा व्यावहारिक कुराहरू भल्किएको देखिन्छ। उनीहरूमा एकप्रकारको जोश नै देखिएको जस्तो आभास हुन्छ भने एक व्यक्तिको नाम धेरै लामो भएकोमा घुमाउरो तरिकाले व्यङ्ग्य समेत गरेको देखिन्छ। यस्तो प्रकारको भाव प्रायः केही उमेर घर्किएका व्यक्तिहरूले मात्र गर्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

“परिस्थिति जस्तो छ, सोहीअनुसारको कविता लेख्छन् कविहरूले। धनप्रसादले गतिलो धन कमाउँछ, भन्थे गाउँलेहरू” (पृ. ४४)। “गुल्म लिडर, सेमु लिडर र सेक्सन लिडरबाट पनि भरपूर सजाय पाउँथ्यो” (पृ. २९)। “बाटामा भोक लाग्छ सर। पसल भेटिएला नभेटिएला, यै अलौटो मकैको ठेट्ना भए पनि चपाउँदै जानुहोला। धेरथोर भोक मेटिन्छ सर यसले पनि” (पृ. १२२-१२३)। “पहिले अर्काको गाउँठाउँमा पुग्दा बटुवा डराउँथ्यो। अहिले अपरिचित बटुवा गाउँमा आइपुग्दा गाउँलेहरू डराउँछन्” (पृ. १४०)। “जोगिएर गएस्। होश राखेर हिँड्नु, जहाँ जाँदा पनि। सबैजनाले एकै स्वरमा भन्नुभयो” (पृ. २१६)।

माथिका उपन्यासका अंशहरूमा पात्रहरूले प्रयोग गरेको संवादका माध्यमबाट यिनीहरू प्रौढ वर्गका पात्र भएको बुझ्न सकिन्छ। उनीहरूको भनाइमा आफूले देखे-भोगेका कुराहरूबाट आफूभन्दा सानालाई शिक्षा दिने, सम्झाउने, राम्रो बाटोमा लाग्न प्रेरणा दिने गर्दछन्। जस्तै : “दुनियाँमा मान्छेहरू एकपटक मरेपछि कहिल्यै बाँच्दैनन् ...”, “हजुर त दुईचार पुस्ता व्यहोर्न्याको मान्छे, आफ्नै आँखाले देख्नुभएको होला....”, “बाटामा भोक लाग्छ सर। पसल भेटिएला नभेटिएला.....”, “जोगिएर गएस्। होश राखेर हिँड्नु, जहाँ जाँदा

पनि” जस्ता संवादले यिनीहरू प्रौढ वर्गका पात्रहरू हुन् भन्न सकिन्छ । मुख्यतः यिनै पात्रहरूको संवादलाई प्रस्तुत गरी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रयुक्त भाषाका आधारमा उल्लिखित पात्रहरूले कतै सम्झाउने, कतै मार्गनिर्देशन गर्ने र कतै समय र परिवशेअनुसार उपयुक्त भाषाको प्रयोग गर्ने गरेका छन् । यिनीहरूको संवाद बाल र युवाको भन्दा शिष्ट, मानक र सरल रहेको देखिन्छ । यिनीहरूमा आफूभन्दा ठूलोलाई आदर र सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने चेतना हुन्छ ।

वृद्ध पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक विश्लेषण

सङ्घ उपन्यासमा उमेरगत आधारमा युवा र प्रौढ पात्रको तुलनामा वृद्ध पात्रको उपस्थिति कम रहेको छ । वृद्धवृद्धा भनेको समाजका संरक्षक हुन् । समाजलाई असल मार्गमा डोहोर्‍याउन यो वर्गको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । उनीहरूले नै विभिन्न उमेरका मानिसहरूलाई विभिन्न भाषाहरूको भण्डार वृद्धि गराउने काम गर्दछन् । उनीहरूको भाषामा उखानटुक्का, लोकोक्ति र निरस खालका शब्दहरूको प्रयोग हुन्छन् । जस्तै : हे ईश्वर !, कल्याण गर !, हरि, कठैवरा, हे भगवान् ! जस्ता शब्दका साथै दोस्ती पनि सीधा, दुस्मनी पनि सीधा (पृ. १०), अक्क न बक्क हुनु, के गरूँ, कसो गरूँ ? (पृ. २६५), डँढेलोले सखाप पारेको पाखोजस्तो (पृ. २८३), मुटुमा भक्कानो छुट्यो (पृ. १९४), विरालो कुट्टा हात कामेजसरी (पृ. १९४), एक विरायो त सारा पिरायो (पृ. ३९) ।

माथिका उदाहरणहरूमा वृद्ध पात्रहरूले बोलेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ । जस्तै : हे ईश्वर !, कल्याण गर !, हरि, कठैवरा, हे भगवान् आदि शब्दहरू प्रायः उमेर ढल्केका व्यक्तिहरूले प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस्ता भनाइहरूमा उनीहरूमा रहेको निराशा, कुण्ठा र वैराग्यता झल्किन्छ । त्यस्तै अन्य उदाहरणहरूमा उखानटुक्काहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यस्ता उखानटुक्काहरूमा आफूले भोगेका कुराहरूलाई टुक्काको माध्यमबाट सम्प्रेषण गरी आफूभन्दा साना उमेरका मानिसहरूलाई उपदेश समेत दिएर गल्ती तथा कमजोरी गर्नबाट बचाउन र राम्रो बाटोमा हिँड्न मार्गनिर्देशन गरेका हुन्छन् ।

“बिजुली चम्किएजसरी” (पृ. २५१), “बाघको अगाडि परेको मृग” (पृ. २३२), “हड्डी, हड्डी नै हो । कहिलेकाहीं कुकुरको घाँटीमा पनि अड्किन्छ” (पृ. २३४), “नहुने बेलामा अनेक देख्नु र सुन्नु पर्दोरहेछ” (पृ. २५३), “बारीबाट टिपेर घाममा सुकाएको सागको पातसरी” (पृ. २६१), “रुवाको भुवाजस्तो” (पृ. २८७), “सुकेको खरमा आगो सल्किएजसरी” (पृ. २६३),

“समुद्रमा पुगेपछि मात्र टुङ्गिन्छ नदीको यात्रा” (पृ. २६७), “रुवाको भुवाजस्तो, फेद छिन्दा ढलेको वृक्षभै” (पृ. २८७), “सिन्दूरले सिउँदो रङ्ग्याउने मात्र होइन पखाल्ने काम पनि गर्दोरहेछ” (पृ. २८९), “हृदयमा परेको बज्रपात” (२९०) आदि ।

माथि दिइएका उदाहरणहरूमा प्रयुक्त वाक्य, टुक्का तथा उपदेशात्मक भाषिकाको आधारमा वृद्धवृद्धाले प्रयोग गरेको प्रष्ट देखिन्छ । वृद्धवृद्धाको भाषामा कोमलता, न्यानोपन र मायालुभाव पाउनुका साथै आफ्नो जीवनप्रति उदासिनता तथा निराशा पाउन सकिन्छ । यिनीहरू आफ्ना सन्ततिका लागि ममता खन्याउन सक्छन् । यस उपन्यासका वृद्धवृद्धा पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“ललित गुरुवा प्रायः भन्ने गर्दथे ‘मान्छेलाई दुःख दिनका लागि अरू केही गर्नु पर्दैन । रातभर जागा राखिदिने । दिनभर क्लासमा राखिदिने, बस् त्यति भए पुग्छ । भुपुभुपु निद्रा लागेको बेला सुत्न नपाएपछि त्योभन्दा गाह्रो के होला मान्छेलाई !” (पृ. १९) । “हेर अब तेरो यो दुलहीबाट छोरा हुन्न, छोरो नभई कुल, धर्म र पुस्ता जोगाउने कोही हुन्न” (पृ. २०७) । साधनेलाई खुब माया गर्थिस् अब त्यो माया पनि मारिदे बाबै ! दुवैजना जङ्गल पसे । अहिले दुवै भूमिगत छन् । उनीहरू अब हड्डीजस्ता कठोर भइसके (पृ. ३९) ।

माथिका पहिलो उदाहरणमा आफूले गर्न चाहेको कुरा पुरा गर्न नसकेकोमा निराशा व्यक्त गरिएको छ भने दोस्रो उदाहरणमा आफूभन्दा सानालाई अर्ति, उपदेश दिएर सम्झाउने प्रयास गरिएको छ । त्यसैगरी तेस्रो उदाहरणमा भूमिगत छोराछोरी कठोर भएकोमा आफू प्रसन्न भएको प्रष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । यस्ता अभिव्यक्ति प्रायः आफूले भोगिसकेको र अरूलाई सम्झाउन प्रयोग भएको हो र यस्ता अभिव्यक्ति वृद्धवृद्धाबाट प्रकट हुने स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । उनीहरूको भाषा स्नेहयुक्त, सम्झाउने प्रकारको रहेको हुन्छ ।

“आजकल तिमीहरू एकआपसमा बोलेकै देखिदैनौ किन ? (पृ. ५९) । दश वर्षे जनयुद्धको छाप अबै छ गाउँबस्तीमा” (पृ. ११) । “पल्टनको नाता यस्तै हो, छोटो हुन्छ । बाँचिराख्यौं भने फेरिफेरि पनि एकआपसमा भेट भैहाल्छ नि” (पृ. ८९) । “बिहान परेड मिल्ने बेला तिनको मुखतिर हेरेर मनमनै मुस्कुराएँ भन्दै थिए, आज आकाशबाट परेको पानी त कस्तो मुतजस्तै

गन्हाएको है” (पृ. २०) । “उक्लिन पाएँ भन्दैमा धेरै माथिसम्म उक्लिनहुन्छ । उक्लिएर पनि अवश्यै ओर्लनुपर्छ भन्ने सम्भोर मात्र उक्लनुपर्छ । नत्र एक्कासि ओर्लनुपर्दा गाह्रो पर्छ” (पृ. १४७) ।

माथिका पात्रहरूको उमेरगत आधारमा सङ्ग उपन्यासको विश्लेषण गर्दा उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा विविधता रहेको प्रष्ट देखिन्छ । युवा वर्गको भाषामा शृङ्गारिकता तथा ठट्यौलीपना देखिन्छ भने प्रौढहरूको भाषामा व्यावहारिक जीवन, सान्दर्भिक कुराहरू गर्दछन् भन्ने देखिन्छ । यस्तै प्रौढहरूको भाषामा जीवनभोगाइ र व्यावहारिक पक्षलाई विशेष जोड दिएको देखिन्छ । उनीहरूको भाषामा उखान-टुक्का, उपदेश, निरश शब्द, ईश्वरीय भक्तिभाव, करुणा र दुःखका कुराहरू रहेका छन् । यसरी उमेरगत आधारमा भाषाको प्रयोगको स्थिति पनि फरक-फरक खालको रहेको हुन्छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

शैक्षिक अवस्थाका आधारमा पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

अध्यारोलाई उज्यालो पार्ने काम शिक्षाको भएकाले मानिसहरूले शिक्षा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपबाट लिने गर्दछन् । कोहीले पढेर शिक्षा लिएका हुन्छन् भने केहीले परेर शिक्षा आर्जन गरेका हुन्छन् । शैक्षिक आधारमा समाजमा दुई वर्ग हुन्छन् - शिक्षित र अशिक्षित । शिक्षित वर्गका व्यक्तिले अरूलाई दयाको दृष्टिले हेर्दछन् । उनीहरूले अरूलाई गर्ने व्यवहार पनि शिष्ट र सभ्य हुन्छ । अशिक्षित मानिसहरू सङ्कुचित विचार भएका हुन्छन् । उनीहरू अरूलाई दुःख दिने प्रवृत्ति हुने हुनाले अरूको अरूको खुसी देख्न चाहँदैनन् । उनीहरूमा अरूप्रति नकारात्मक भावना रहेको हुन्छ । यिनीहरूको भाषा अमानक, अशिष्ट र असभ्य प्रकारको हुन्छ । शिक्षा सामाजिक पहिचानको महत्त्वपूर्ण आधार हो । अतः शैक्षिक अवस्थाले समाजमा सामाजिक भेद जन्माएको हुन्छ । समाजमा शिक्षित र अशिक्षित दुवै वर्गका मानिसहरूको बसोबास हुन्छ र यिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि भिन्नता देखिन्छ । यस उपन्यासमा चित्रण गरिएका शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

शिक्षित वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

शैक्षिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा समाजमा शिक्षित र अशिक्षित गरी दुई वर्गका मानिसहरू रहेका हुन्छन् । सबै मानिस एउटै मानसिकता बोकेका, एउटै स्तर र एउटै क्षमता भएका हुँदैनन् । फरकफरक सोच, विचार र मानसिकतामा मानिसहरू अगाडि बढिरहेका हुन्छन् ।

जानेका, बुझेका, अरूलाई बुझाउन, सम्झाउन र सान्त्वना दिनसक्ने व्यक्ति नै शिक्षित व्यक्ति हो । अरूलाई दुःख, पीडा भइरहेको बेला ममता र दया प्रकट गर्नसक्नु नै शिक्षित मानिसको चिनारी हो । यस उपन्यासमा श्रीवे, साधना, रविसर, कर्साब, तुलसी सर, उत्तम गुरुजी, ललित गुरुवा, गुरुजी, सुबोध, रञ्जित, कञ्चन, रोशन शिक्षित पात्रका रूपमा चित्रित भएका छन् । शिक्षित पात्रको बाहुल्यता भएको यस उपन्यासमा ती पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक अभिव्यक्तिलाई साक्ष्यका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“न्यायको फैसला गर्ने ठाउँ अदालत हो । जिन्दगीकै फैसला गर्ने सबैभन्दा ठूलो अदालत भने युद्धमैदान रहेछ” (पृ. १०६) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा युद्धग्रस्त भइन्जेल जिन्दगीभर नहुनुपर्ने र शान्त हुन्जेल मात्र हुनुपर्ने भन्दै माओवादी र सैनिकहरूको युद्धको जिन्दगी भएको मानिसहरूको जीवन पीडाको आँधीमा मिसिएर बतास जसरी बतिन्छ भनी भाषिक शिष्टता, तत्सम शब्द, वैचारिकता, तार्किकता, औपचारिकता जनाएका छन् । यसले शिक्षित व्यक्तिको भाषालाई प्रतिबिम्बित गरेको छ ।

“अर्काको स्वतन्त्रता हरण गर्नेहरूलाई पनि गीतको भावनामा डुब्न किन मन लागेको हो । सायद अब माओवादी र सशस्त्र प्रहरी कसेको डर रहेन भन्ने लागेर होला” (पृ. ९८) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्ति द्वन्द्वको समयमा राज्यपक्षबाट आक्रमण भइरहेका बेला पनि गीत सुनिरहेका आक्रमणकारीलाई सम्बोधन गरी प्रयोग गरिएको हो । यो अभिव्यक्तिमा वैचारिकता, तार्किकता र औपचारिकता रहेको पाइन्छ । यसमा प्रयोग गरिएको स्वतन्त्रता, भावनामा डुब्नु र सायद आदि शब्दले शिक्षित व्यक्तिको भाषा हो भन्ने प्रष्ट्याएको छ । यहाँ जटिल वाक्य, औपचारिक शैली, संयोजक र व्याकरणसम्मत तत्सम शब्दको समेत प्रयोग भएकोले शैक्षिक चेतना भएको भाषिक विशेषता भेटिन्छन् ।

“धेरै वर्षअघि नेपालबाट गुमेको भूमि हो यो तर यिनीहरू अझै नेपाली हुन चाहन्छन् । रविसरले थप्नुभयो” (पृ. ६८) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा रविसरले नेपाली जनतालाई सम्बोधन गर्दै नेपालबाट भूमि गुमेपछि चुपचाप भारतीय भएर बस्नुपथ्यो । उनीहरूले तैपनि मौनरूपमै भए पनि

पहिचानको लडाइँ लड्न छाडेका छैनन् । नेपाली सभ्यता बचाउने अभियान गरिरहेकै छन् । देख्यौँ सबैले, कस्तो स्वस्थ अभियान, कति स्वस्थ विद्रोह ! अज्ञानता थाहा पाउन ज्ञानार्जन गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । जसले वैचारिकता, औपचारिकता र तार्किकतालाई दर्शाएको छ । यहाँ जटिल वाक्य र तत्सम शब्दको समेत प्रयोग भएको छ । अतः यस अभिव्यक्तिमा शिक्षित व्यक्तिको भाषिक विशिष्टता भेटिन्छ ।

“तिमीहरूले तालिमको प्रथम प्रवचन हुँदैछ । सबै तयार छौँ फौजी पोशाकमा गुरुजीले भने (पृ.) । “छौँ सर । कतिजना थियौँ कुन्नि । सबैजना बोल्यौँ । प्रथम प्रवचन भएलगत्तै तिमीहरूको दशमहिने सैन्य आधारभूत तालिम सुरु हुन्छ” (पृ. १७) । “जस्तोसुकै आपतविपद् आइलागोस्, कर्तव्यबाट पछि हट्दिनँ, दोषी छन् भने वा पनि भन्दिनँ । अपराधी छिन् भने आमालाई पनि छाड्दिनँ । गलत बाटो लागेकी छे भने श्रीमती या प्रेमिका जोसुकै होस् फौजी कारवाही गर्न तयार हुनेछु । *गीता*मा हात राखी टन्ने कसम खाइयो । त्योसँगै तालिमको प्रथम प्रवचन पनि भयो” (पृ. १८) ।

माथिका उद्धरणहरूले शिक्षित व्यक्तिहरूको सोच उच्च रहने, सकारात्मकतायुक्त, शिष्ट भाषा, आदरार्थी शब्द, वैचारिकता, औपचारिकता, तार्किकता, जटिल वाक्य, संयोजक र व्याकरणसम्मत तत्सम शब्दको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी नै उनीहरूको भाषामा मिठास, सम्मानसूचक र भाषिक सिलसिला मिलेका शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा मिलनसारिता र भाषिकाको गठनप्रक्रिया मिलेको देखिन्छ । आफूभन्दा ठूलालाई तपाइँ, हजुर, दाजु, काकाजस्ता आदरार्थी सम्बोधन गरिनुका साथै आफूभन्दा सानालाई मायायुक्त भाषाको प्रयोग गर्दछन् ।

अशिक्षित पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

समाजमा रहने अशिक्षित वर्गका मानिसहरूमा शैक्षिक चेतना नभएका कारण उनीहरूको भाषिक प्रयोग अमानक र निम्न वर्गीय हुन्छ । यिनीहरूको भाषामा शिष्टता रहेको हुँदैन र आफूभन्दा सानालाई र ठूलालाई पनि तपाइँ, हजुरको सट्टा तिमीको प्रयोग गर्दछन् । यिनीहरूको भाषाशैली मिलेको हुँदैन, भाषामा शुद्धता र परिष्कार देखिँदैन । *सइन* उपन्यासमा दानबहादुर काका, निशानको बा, आमा, पुतलीकाकी मनमती भाउजू, कलकत्ते

ठूलाबा अशिक्षित पात्रका रूपमा उपस्थित रहेका छन् । यिनै अशिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाका केही संवादहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

“हेर, अब तेरो यो दुलहीबाट छोरो हुन्न, छोरो नभई कुल, धर्म र पुस्ता जोगाउने कोही हुन्न भन्दै गाउँलेले कुरा काट्दा रहेछन्” (पृ. २०७) ।
 “छोराको आशमा छोरी मात्रै जन्माएर नि के गर्चस्, कसरी हुर्काउचस् । दुलही भित्र्याएर छोरो जन्माउन सल्लाह दिन्थे” (पृ. २०७) ।

माथिका संवादका आधारमा एक अशिक्षित व्यक्तिको छोराप्रतिको मोहयुक्त अन्धोपन भल्किन्छ । अशिक्षाको कारण समाजमा द्वन्द्व, भैभगडा, वैमनस्यताजस्ता विकृति भित्रिएको पाइन्छ । निपातको प्रयोग पनि बेलाबेलामा प्रयोग भएको छ । यसरी नै यस संवादमा व्याकरणिक शुद्धता समेत रहेको देखिँदैन । जस्तै : गर्छस्लाई गर्चस्, हुर्काउँछस्लाई हुर्काउचस् भनिएको छ ।

“निशानको बा, अब सम्भेर आउने ठाउँ रहेन यो गाउँ । भुलेर पनि नआइज छोरा । गाउँमा दिनानुदिन मान्छेहरू मरिरहेछन् । माओवादी दिनउँ गाउँ पसिरहन्छन् । चन्दा माग्छन्, नदिए अनेकौँ धम्की दिन्छन्” (पृ. ३९) ।

माथिको उद्धरणका आधारमा निशानका बा अशिक्षित पात्र हुन् भन्नेकुरा उनले बोलेको भाषामा रहेको अशुद्धताले प्रष्ट्याउँछ । जस्तै : नआउलाई नआइज भनेका छन् भने दिनहुँलाई दिनउँ भनेका छन् । यस्तो भाषा शिक्षित व्यक्तिले बोल्दैनन् । यसरी नै यो पद्यांशमा भाषिक शुद्धतासमेत नभएकाले ऊ निम्न वर्गीय, सामान्य लेखपढसमेत नभएको श्रमजीवी व्यक्ति हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

“उतिबेलाको छोरा बाँचिराख्या भए यल्लाई जन्माउनै पर्थेन । यसको उमेरका त नातिनातिना नै भैसक्थे । यसको रिन खा भ'र त होला नि यल्लाई जन्माउनुपय्या । कहिलेकाहीं मैले गल्ली गर्दा आजित भएर आमा भन्नुहुन्थ्यो” (पृ. १९९) ।

माथिको अनुच्छेदमा प्रयोग भएको भाषा अशिक्षित समाजमा नारीमाथि भएको अन्याय, अत्याचार र नारी शोषण एवम् दमन भएको पाइन्छ । शिक्षाको कमी भएको समाजमा विवाहपश्चात् छोराछोरी छिटो जन्माउने र कुल, इज्जत धान्न छोरा नै चाहिने

भाव प्रस्तुत भएको छ । निशानकी आमा निम्न वर्गीय पात्र हुन् । उनी अशिक्षित भएकाले उनले प्रयोग गरेको भाषामा प्रष्टता छैन । जस्तै : भएरलाई भ'र, यसलाई भन्नुपर्नेमा यल्लाई भनिएको, बाँचिराख्या भन्नुपर्नेमा बाँचिराख्या भनिएको तथा पर्ने थिएन भन्नुपर्नेमा पर्थेन भनिएको छ । यसरी उनको भनाइमा भाषिक विचलन भएको देखिन्छ ।

लैङ्गिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण

पात्रहरूको शैक्षिक र उमेरगत आधारमा भाषाको विश्लेषण भएजस्तै लिङ्गका आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । लिङ्गगत रूपमा पात्रलाई पुरुष पात्र र महिला पात्रको रूपमा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ । कुनै पनि समाजमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने बोलीमा विभेद पाइन्छ । ध्वन्यात्मक गुण, रङ्ग, भेद गर्ने क्षमता र शब्दभण्डारका दृष्टिकोणबाट महिला र पुरुषले प्रयोग गरेको भाषा हो भनेर छुट्याउन सकिन्छ । यसका साथै प्रायः सबै भाषामा महिला र पुरुषको भाषामा विधितता रहेको देखिन्छ । *सइन* उपन्यासभित्रका महिला र पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाका आधारमा विश्लेषण गर्दै भाषिक भेदलाई समेत यहाँ प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

लैङ्गिक आधारमा उपन्यासमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गको प्रयोग पाइन्छ । उपन्यासमा स्त्री पात्रले प्रयोग गरेको भाषा स्त्रीलिङ्गी शब्दको प्रयोग पाइन्छ भने पुलिङ्गको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । *सइन* उपन्यासमा अत्यधिक रूपमा पुरुष पात्रहरू रहेका छन् भने महिला पात्रहरूको सङ्ख्या न्यून रहेका छन् । यस उपन्यासका पुरुष पात्रहरूमा ललित गुरुजी, उत्तम गुरुजी, सुबोध, रवि सर, कर्साव सर, तुलसी सर, धनप्रसाद, रोशन, सूर्य, सर्जन, कट्टेल, किसाने, दानबहादुर काका, निशानको बा, कलकत्ते ठूलाबुवा, कञ्चन, सर्जन, कट्टेल, निन्द्रे, श्रीवास्तव, क. पृथ्वी, लालबहादुर, सन्तमान, रने, क्याप्टेन आदि रहेका छन् भने क. ज्वारभाटा, क. निसा, रञ्जिता, साधना, श्रीवे, कञ्चन, काकी, मनमती भाउजु, निशानको आमा, साधना, रञ्जिता, पुतली काकी, मनमती भाउजु आदि स्त्री पात्रका रूपमा यसमा प्रस्तुत भएका छन् । यी चरित्रहरूमध्ये केही मात्र मुख्य भूमिकामा छन् भने अरू बाँकीलाई सहयोगी र गौण चरित्रका रूपमा देखाइएको छ । लैङ्गिक आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक भेदलाई निम्नानुसार ब्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :

पुरुष पात्रहरूले पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

पुरुष पात्रहरूको भाषामा ठाडोपन, रुखोपन, निरस, आदेशात्मक र हेपाइको अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ। यिनीहरूको भाषामा नरमपना पाउन कठिन हुन्छ। पुरुषको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ। प्रस्तुत *सइन* उपन्यासमा ललित गुरुजी, उत्तम गुरुजी, सुबोध, रवि सर, कर्साब सर, तुलसी सर, धनप्रसाद, रोशन, सूर्य, सर्जन, कट्टेल, किसाने, दानबहादुर काका, निशानको बा, कलकत्ते ठूलाबुवा, कञ्चन, सर्जन, कट्टेल, निन्द्रेका साथै अन्य पुरुष पात्रहरू रहेका छन्। यस उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिका केही उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“ए यो सुर्ती भन्ने चीज कस्तो रहेछ है सर्जन, खाँदा मीठो सक्सर लाग्ने । पिउँदा चक्कर लाग्ने” (पृ. ३०) । “तेरा बाले पो परदेशबाट ल्याइदिन्छन् हाम्रा बा त बूढा भइसके” (पृ. ४४) ।

माथिका उद्धरणहरूमा पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषा हुन्। यी संवादका भाषामा मिठासको कमी रहेको देखिन्छ। रुखो र सुन्दा पनि निरस लाग्ने बोली (भाषा) यिनीहरूको अभिव्यक्तिमा पाइन्छ।

महिला पात्रहरूले पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

महिला/स्त्रीहरूको भाषा प्रयोगमा स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। उनीहरूको भाषामा कोमलता, नरमपना एवम् शिष्टतायुक्त भाषाशैलीको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ। महिला र पुरुषको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ। महिलाको भाषा मिठासपूर्ण, मृदुभाषी, नरम व्यवहार, कोमल हृदय, स्नेह र ममता रहेको हुन्छ। प्रस्तुत *सइन* उपन्यासमा महिला पात्रहरूमा पुतलीकाकी, मनमती भाउजू, साधना, निशानकी आमा, रञ्जिता आदि रहेका छन्। स्त्री पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको आधारमा भाषिक विश्लेषण गर्न सकिन्छ। उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिका केही उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“सधैं च्यातिया लुगा मात्रै लाउँछस्। तैले नि राम्रो लाको हेर्ने मन छ क्या मलाई” (पृ. ४४) । “भो भो पढेन, मलाई त यो वर्षले छुन नि सक्दैन । आफैँ ओढ न बुढीमाउ । सधैं सुलसुले लाग्याजस्ती आफैँ छ्यौ । अरूलाई के

भन्च्यौ ?” (पृ. ४२) । “दाइ तपाईं काँसम्म पुग्ने ? हामी पनि त्यतैसम्म पुग्ने हो । अर्की बोली ‘दुईजना मात्रै छौं । स्कूल गएर आएका साँभू पनि पर्न लाग्यो । डर लागिरहेछ, त्यसैले हामी पनि तपाईंसँगै जान्छौं नि है” (पृ. १५८) ।

माथिको पहिलो उद्धरणमा निशानेले च्यातिएको कपडा लगाएकोमा उसलाई नयाँ लुगा लगाएको हेर्ने चाहना भएको तर दिन नसकेकोमा साधनाको दीनहीन अवस्थाले सिर्जना गरेको दृश्य रहेको छ । यहाँ साधनाको निशानेप्रतिको शुभसोचाइ रहेको देखिन्छ । दोस्रो उद्धरणमा भुने ठूलीआमाले निशानकी आमालाई वर्षाको समयमा आफूले ओढिरहेको स्याखु निकालेर दिँदा उनको दयाभावप्रति खुसी हुँदै ठूलीआमालाई नै त्यो स्याखुको आवश्यकता रहेको दर्शाउँदै कृतज्ञताज्ञापन गरेकी छन् । यहाँ दुवै पात्रले नरम, दयाभावयुक्त, स्नेहमय र सरल भाषाको प्रयोग गरेका छन् । तेस्रो उद्धरणमा साँभूको समयमा दुई सानासाना स्कुले नानीहरूले अपरिचित यात्रीसँग उनीसँग गाउँसम्म जानको लागि गरेको अनुरोध प्रकट भएको छ । यहाँ उनीहरूले शिष्ट र नम्र भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । माथिका सबै उद्धरणहरूमा नम्र, स्नेही, वात्सल्ययुक्त र मिठासपूर्ण भाषिकाको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित *सइन* उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको लिङ्गगत रूपमा भाषिक प्रयोगलाई विश्लेषण गर्दा पुरुष पात्र र स्त्री पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा फरकपन पाउँछौं । पुरुष पात्रको भाषाशैलीमा प्रायः कठोर, रिस उठ्ने, निरस, आदेशात्मक र मिठास नदिने खालका देखिन्छन् भने केही पात्रहरूमा भने यस्ता विशेषताको विपरीत नरम र मायालु भाषाको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । यसैगरी स्त्री पात्रको भाषाशैलीमा कोमलता, मायालुपन भएको, स्नेहतायुक्त, मानवीय, अनुरोधयुक्त, मानवतायुक्त, सहयोगीपना र नम्रता भल्किएको देखिन्छ ।

वर्गगत पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

वर्गीय आधारमा समाजमा विभिन्न वर्गका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ । तिनीहरूलाई उच्च, मध्य र निम्न वर्गमा विभाजन गरिएको हुन्छ । वर्गगत रूपमा *सइन* उपन्यासमा चित्रण गरिएका पात्रहरूलाई पनि उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग गरी तिन भागमा वर्गीकरण गरेर उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

उच्च वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

सङ्ग उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका नेपाली जनजीवनलाई कथावस्तु बनाइएको छ। यस उपन्यासमा उच्च वर्गका पात्रहरूमा ललित गुरुजी, रवि सर, उत्तम गुरुवा, कर्साब सर, गुरुजी, तुलसी सर आदि हुन्। उच्च वर्गका पात्रहरू प्रायः शिक्षित र बौद्धिक हुने हुनाले उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा रवाफिलो, आदेशात्मक र आदरार्थी हुनुका साथै दम्भले भरिपूर्ण हुन्छ। पात्रहरूले बोल्ने भाषामा उच्च आदरार्थी शब्द तथा आदेशात्मक शब्दहरूको प्रयोग भएका हुन्छन्। यस्ता केही उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“ ‘सर, चौथो छोराको नाम अनुप्रास मिलाएर राखिदिनुस् न’ भने दानबहादुर काकाले। सरले निशान राखिदिनु भएछ। दानबहादुरले ‘सर, निशान त हाम्रो गाउँमा अरू नै छ। नाम जुध्यो। भने। पछि एक-आपसमा जुध्लान भन्दा सरले ‘जिन्दगीको फ्युजन मिल्नुपर्छ’ भन्नुभयो” (पृ. ५४)।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा दानबहादुरले शिक्षकप्रति सम्बोधन गरिएको हो। उक्त अभिव्यक्तिमा उच्च वर्गलाई प्रयोग गरिने शब्द र क्रियापद प्रयोग भएका छन्। उसले प्रयोग गरेका ‘सर’, ‘राखिदिनुस्’ पदहरूले उच्च वर्गका लागि प्रयोग गरिने भाषालाई नै प्रतिनिधित्व गरेका छन्। यस्ता पदहरूले शिष्टता झल्काउँछ।

“तिमीहरूले आफूलाई के सोचेका छौं हँ ? म तिमीहरूलाई यहाँबाट खेदाउँछु” (पृ. २६)। “यसलाई लौके किन भनिस् ? होए, को हो ? पखि तलाई” (पृ. २४)। “सबैले दुई सय मिटर अगाडिको रुख छोएर आउने।” गुरुको आदेश (पृ. ३१)। “त्याँ पछारिने को हो ? गुरुले सोधे” (पृ. ३१)। “गुरुवाहरू सबैको खाना पाकेको/नपाकेको चेक गर्न आउँथे। खाना नपाकेकाहरूलाई त्यहाँ छुट्टै सामेल गरिन्थ्यो। खाना पाक्नेहरू खाना खान्थे, नपाकाहरू कारवाही खान्थे” (पृ. २९)।

माथिको पहिलो अभिव्यक्तिमा एक व्यक्तिले आफ्नो बडप्पन देखाउँदै अरूलाई धम्क्याएको देखिन्छ। यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि यो अभिव्यक्ति उच्च वर्गीय पुरुष पात्रको नै हो। यसमा उसले आफ्नो रवाफ देखाउँदै अरूलाई होच्याएको प्रष्ट देखिन्छ। दोस्रो

अभिव्यक्तिमा 'लौके' र 'होए' भनेर होच्याइएको छ । यसरी नै अन्य अभिव्यक्तिहरूमा पनि गुरुवाले आफ्नो बडप्पन देखाएर आफूभन्दा आफूभन्दा सानालाई अनादर गरेको देखिन्छ ।

उच्च वर्गका पात्रहरूद्वारा आफूभन्दा उपल्लो दर्जा र आफू सरहका व्यक्तिका लागि उच्च आदरार्थी 'हजुर', 'तपाईं' जस्ता बिन्तीभावका शब्दको प्रयोग गर्दछन् भने आफूभन्दा तल्ला दर्जाका व्यक्तिका लागि सामान्य आदरार्थी शब्द 'तँ', 'तिमी' का साथै सल्लाह र आदेशात्मक भाषाप्रयोग गरिएको देखिन्छ । सबै उच्चवर्गका पात्रहरूमा रुखो भाषिक प्रयोग भएको मात्र नभएर केही पात्रहरूमा सबैलाई समान रूपले व्यवहार गर्ने समेत पाइन्छ । उनीहरूले आफूभन्दा सानालाई पनि माया गर्ने, मिठो बोल्ने र सबैसँग घुलमिल हुने प्रवृत्तिका पाइन्छन् तापनि अधिकतम उच्च वर्गका पात्रहरूको भाषामा नरमपना पाउन निकै कठिन हुन्छ ।

मध्यम वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

वर्गीय आधारमा उच्च वर्गको भाषा ठाँटिलो, घमण्डी, दम्भी र आदेशात्मक भएको हुन्छ । काम गरेर खाने वर्गलाई मध्यम वर्ग भनिन्छ । यस्ता वर्गको भाषा पनि मध्यम खालको नै हुन्छ । यिनीहरूको भाषामा सामान्य आदेशात्मक तथा भाषागत प्रष्टता पनि हुन्छ । यस उपन्यासमा मध्यम वर्गीय पात्रका रूपमा धनबहादुर काका, साधना आदि रहेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेको भाषाको स्थितिलाई हेर्दा मध्यम स्तरको नै रहेको देखिन्छ । यिनीहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“कति राम्रा लुगा ल्याइदिन्छन है तँलाई बाले ? उसले फुरुक्क पर्दै भनी, 'मेरा बाले मलाई अरू लुगा नि ल्याइद्या छन् । तँलाई नि दिन्चु लगा है !” (पृ. ४४) । “ 'तँ ह्याँ बस्न मिल्दैन क्या !' लजाईलजाई बोली ऊ, 'तेरो सिट उता हो । ह्याँ त केटीहरू मात्रै बस्चन्' ” (पृ. ४५) । “केटा र केटी सँगै बस्न बस्न हुन्न रे क्या । कुन्नि के हो हुन्च रे' उसले भनी (पृ. ६९) । “ 'तीन बज्ज लाग्यो गुरुवा !' मैले समय सम्झाउँदै भनेँ, 'हाम्रो ड्युटी जाने बेला भएछ' ” (पृ. ३३) । “पाँच दिन पुरा लाग्यो दाइ कसो गर्ने ? यसपाली त मेरो खप्परले यो सब दुःख भोल्नुपर्ने रैछ ?” (पृ. ४४) ।

माथिका उद्धरणहरूमा प्रस्तुत पात्रहरूको संवादका माध्यमबाट यिनीहरू मध्यम वर्गका पात्र भएको बुझ्न सकिन्छ । यिनीहरूको भाषामा अशुद्धपन त्यति पाइँदैन । काम

गरेर खानलाउन पुग्ने वर्गहरू भएकाले यिनीहरूले बोल्ने भाषा त्यति बिग्रिएको देखिँदैन । यिनीहरूले मध्यम तथा उच्च वर्गलाई आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्छन् । यिनीहरूमा ठूलोलाई आदर र सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने चेतना भएको हुन्छ, र निम्न वर्गलाई पनि सम्मानको भाव नै प्रकट गर्दछन् । माथिका उद्धरणहरूमा प्रयोग भएका ल्याइदिन्चन् है, ल्याइद्या छन्, दिन्चु, बस्चन्, हुन्चजस्ता शब्दहरू प्रायः मध्यम वर्गीय मानिसले प्रयोग गर्ने गर्दछन् त्यसैले ती व्यक्तिहरू मध्यम वर्गीय पात्र हुन् भनेर स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक विश्लेषण

सइन उपन्यासको कथानक र उद्देश्यको अर्न्तवस्तु निम्न वर्गीय पात्रहरूको सेरोफेरोमा केन्द्रित रहेकाले यस उपन्यासको भाषिक पक्ष पनि यिनै वर्गभित्रका पात्रहरूमा जीवन्त बनेको देखिन्छ । निशानको बाआमा, कलकत्ते ठूलाबा, किसाने, दानबहादुर काका, पुतली काकी, मनमती भाउजू आदि पात्रहरू निम्न वर्गका पात्रहरू हुन् । यिनीहरूकै सेरोफेरोमा यस उपन्यासले आफ्नो आफ्नो कथानकलाई समेटेको छ । यिनीहरूको भाषामा भाषिक शुद्धताको कमी रहेको हुन्छ भने भाषिक सङ्गठन पनि निम्न वर्गको नै हुने गर्दछ । यस्ता वर्गका मानिसहरू अशिक्षित हुने हुनाले उनीहरूको भाषामा स्तरीयता हुँदैन भने भाषिक संवादहरू पनि निम्नस्तरको नै हुन्छ । यस उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“जन्मजात रोगी छे । बढेकी भनेर के गर्नु, त्यै रोगलाई पनि कुन दिन लागेर छापामार बनाउलान् भन्ने पीर छ” (पृ. ५२) । “कमेरो पोतिएको भित्तामा कोरिएका ती धर्काहरू म बेलाबेलामा गनिरहन्थेँ” (पृ. ५२) । “साथीहरू गोली लागेर जहाँको तहीं ढलिसकेका थिए” (पृ. ९९) । “किसानको भाइ निशान गोली लागेर मय्यो भन्ने खबर कानमा परो” (पृ. २५) ।

माथिका उदाहरणहरूमा निम्न वर्गीय पात्रले प्रयोग गरेका भाषा हुन् भनेर स्पष्ट हुन्छ । किनकि उनीहरूले छिनलाई छे, त्यहीलाई त्यै, पय्योलाई पय्योजस्ता भाषिकाको प्रयोग गरेका छन्, जसले गर्दा उनीहरू निम्न वर्गीय पात्र हुन् भनेर स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

“नाम मिलेपछि मान्छे पनि पछिसम्म मिल्छन् कि भनेर” (पृ. ५५) । “जोश मात्रै भरिएर आउँछ अनि !” (पृ. ५४) । “कलकत्ते ठूलाबा पनि सुबोध दाइ

र रञ्जिता दिदीलाई लिएर सहर पसिसक्नु भएको थियो । बाआमा साह्रै पिरोलिन थाल्नुभयो” (पृ. ५२) । “अच्छा, अच्छा लिकिन मिलेर खेलाओ है” (पृ. ४६) । “तेरो पुनर्जन्म नगरी तैले घर छिर्न मिल्दैन । आमालाई भेट्न मिल्दैन । बाको किरिया गर्न पनि मिल्दैन । यस्तरी जोखिम मोल्नुको पनि के अर्थ ?” (पृ. १३४) ।

माथि उल्लिखित निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादहरू हुन् । यी संवादहरूबाट के प्रष्ट हुन्छ भने यिनीहरू निम्न वर्गीय पात्र हुन् भने यिनीहरूको स्थिति पनि निम्न नै रहेको छ । माथिका उदाहरणहरूमा उनीहरूले बोलेको भाषा करुणायुक्त र नरमपना रहेको देखिन्छ । निम्न वर्गीय पात्रहरू प्रायः अशिक्षित हुने भएकाले उनीहरूको भाषा निम्नस्तरको, व्याकरणिक विचलनयुक्त रहेको हुन्छ । अहिलेको समय विज्ञान र प्रविधिको कारणले गर्दा देशविदेशका खबरहरू सुन्ने, जान्ने र बुझ्ने अवसर प्रायः सबैले पाएको हुनाले निम्न स्तरका पात्रहरूले पनि यसैअनुरूप आफ्नो जीवन उकास्नका लागि शिक्षाको अनिवार्यतालाई बुझेका कारण अहिले आफ्नो शैक्षिक अवस्था सुधार्दै गएको हुनाले उनीहरूमा पनि चेतनाको विकास भएकाले उनीहरूको भाषा प्रयोगमा पनि शिष्टता र नरमपनाको प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ ।

सङ्घ उपन्यासमा प्रशस्त पात्रहरूको चरित्रचित्रण भएको भए तापनि उपन्यासको कथानक अधिकतर निम्न वर्गीय र अशिक्षित वर्गको वरिपरि केन्द्रित रहेको छ । वस्तुलाई माथि उल्लिखित पात्रहरूले अगाडि बढाएका हुनाले कार्यको आधारमा चौविस पात्रहरूको मात्र वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासको समाजलाई हेर्दा वर्गगत आधारमा स्पष्ट विभेदित रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गीय पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा उच्च वर्ग र मध्यम वर्गका पात्रहरूको तुलनामा निम्न वर्गका पात्रहरू धेरै रहेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमा उच्च वर्गीय पात्रले आफ्नो रवाफ देखाउँदै अरूलाई होच्याउने आफ्नो बडप्पन देखाउने, आफूभन्दा आफूभन्दा सानालाई अनादर गर्ने गरेको देखिन्छ । यस्तै उनीहरू शिक्षित हुने भएकाले आदरार्थी र मानक भाषाको गरेको देखिन्छ । मध्यम वर्गका पात्रहरूले मध्यम तथा उच्च वर्गलाई आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्छन् । यिनीहरूमा ठूलोलाई आदर र सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने चेतना भएको हुन्छ र निम्न वर्गलाई पनि सम्मानको भाव नै

प्रकट गर्दछन् । निम्न वर्गका पात्रहरूको भाषामा भाषिक शुद्धताको कमी रहेको हुन्छ भने भाषिक सङ्गठन पनि निम्न वर्गको नै हुने गर्दछ । यस्ता वर्गका मानिसहरू अशिक्षित हुने हुनाले उनीहरूको भाषामा स्तरीयता नहुनाका साथै भाषिक संवादहरू पनि निम्नस्तरको नै हुन्छ ।

सारांश

यस अध्यायमा 'सइन उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको व्याख्या तथा विश्लेषण' शीर्षक राखी यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित सइन उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्ने क्रममा पात्रहरूको उमेरका आधारमा युवा पात्र, प्रौढ पात्र र वृद्धवृद्धा पात्रमा वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी शैक्षिक अवस्थाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी दुई वर्गमा पात्रहरूलाई वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ र अन्त्यमा पात्रहरूको लिङ्गको आधारमा स्त्री पात्र र पुरुष पात्रमा वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाशैलीअन्तर्गत यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदो पात्र र परिवेश र स्थानानुसारको पद, पदावली, निपात, उखानटुक्का, कतैकतै हिन्दी भाषाका भनाइ, अङ्ग्रेजी आगन्तुक शब्दहरूको व्यापक प्रयोगका साथै स्थानीय बोलीचालीको भाषाको प्रयोग गरिएको छ । छोटो-छोटो वाक्य र स्थानीय ठेट नेपाली पदावलीको प्रयोगबाट मिठासपूर्ण बनेको यस उपन्यासको भाषामा प्रशस्त स्थानीयपन झल्किएको देखिन्छ । वर्णनात्मक र संवादात्मक दुवै शैलीको प्रयोग गरेर उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ । भाषाशैलीको अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस हुनुका साथै स्थान र परिवेशअनुकूल रहेको छ भनी विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय छ

सइन उपन्यासको भाषिक विश्लेषण

पृष्ठभूमि

कुनै पनि कृतिमा कृतिकारले आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने तौरतरिकालाई नै भाषाशैली भनिन्छ। कुनै पनि कृतिको एक महत्त्वका तत्त्वका रूपमा भाषाशैलीलाई लिइन्छ। भाषाशैलीको कारणले नै कृतिलाई उत्कृष्ट र पठनयोग्य बनाउने हुनाले कृतिकारले आफ्नो कृतिलाई उत्कृष्ट बनाउन केकस्ता शब्दहरू चयन गर्ने भन्ने बारेमा राम्रो खुबी राख्नुपर्ने हुन्छ। पाठकले मनपराउने शब्द वा वाक्यको छनोट गरी कृतिको सृजना गर्नाले कृति उत्कृष्ट एवम् पठनयोग्य बन्न जान्छ। उपन्यास आख्यानात्मक विधा भएकाले यसको भाषा गद्यात्मक शैलीको हुन्छ। उपन्यासकारले आफ्नो कृतिलाई उत्कृष्ट बनाउनका लागि उत्कृष्ट, मानक र सरल भाषाशैलीको प्रयोग गर्नुपर्छ। गहन र कठिन भाषाशैलीको प्रयोग भएमा त्यस्ता उपन्यास एउटा निर्दिष्ट वर्गको लागि मात्र हुने भएकाले त्यसले सानो क्षेत्रलाई मात्र समेट्ने हुन्छ। त्यसैले भाषाशैली सरल, सरस, बोधगम्य र सबैले बुझ्ने खालको हुनुपर्छ। फरकफरक वर्गबाट आएका मानिसहरूको भाषामा फरकपन पाइन्छ। यसैले कुनै पनि कृतिकारले सबै वर्गले बुझ्ने भाषाको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ। कृतिलाई उखानटुक्का, व्याकरणिक, अर्थतात्त्विक र कोशीय विचलनजस्ता विचलनका माध्यमले सुमधुर र मिठासपूर्ण भाषिक कला निर्माण हुने भएकाले कृतिको सौन्दर्य बढ्न गई लोकप्रिय बन्न जान्छ।

भाषिक विश्लेषण

यात्रीप्रकाश पाण्डेद्वारा लिखित *सइन* उपन्यासमा प्रयुक्त सबैखाले पात्रहरूको वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाको आधारमा भाषामा फरकपन भल्किएको देखिन्छ। वर्गका आधारमा कुरा गर्दा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका पात्रहरू पर्दछन्। उच्च वर्गमा मानिसको भाषामा आदेशात्मक शब्दको प्रयोग गरिएको छ। जस्तै : तँ, तेरो, त्यसका आदि शब्दहरू उदाहरण हुन्। यस्ता वर्गका मानिसहरू प्रायः शिक्षित हुने भएकाले यिनीहरूको भाषाशैली बौद्धिक र शिष्ट भए पनि आफूभन्दा तल्लो वर्गप्रति प्रयोग गर्ने भाषाशैली आदेशात्मक, रुखो, निर्देशनात्मक रहेको देखिन्छ। मध्यम वर्गको भाषा मध्यमस्तरको नै हुने गर्दछ।

उनीहरूको भाषा अरूलाई रिभाउने र नरप प्रकृतिका हुन्छन् । यस्तो भाषामा रुखोपन नभई नम्र, भलाद्मीपनाको हुन्छ । आदरार्थी शब्दको प्रयोग नहुने भए पनि सानालाई माया र ठूलालाई आदर गर्नुपर्छ भन्ने भाव भएको भाषा मध्यम वर्गको हुन्छ । निम्न वर्गका मानिसहरू प्रायः अशिक्षित र गरिब हुने भएकाले यिनीहरूको भाषामा ठूलालाई सम्मान र सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने भाव नभएको भाषा नै निम्न वर्गीय भाषाशैली हो । लैङ्गिक आधारमा यस उपन्यासमा महिला र पुरुष पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा महिला पात्रको तुलनामा पुरुष पात्रको उपस्थिति बढी छ, भने प्रमुख पात्रमा पनि पुरुष पात्रकै बाहुल्यता रहेको छ । लैङ्गिक आधारमा कुरा गर्दा स्त्रीको भाषिक प्रयोगमा थी, को प्रयोग जोडिएर आउकोहुन्छ तर पुरुषको भाषिक प्रयोगमा 'अ' ध्वनिको आगमन भएको हुन्छ भने स्त्रीको भाषिक प्रयोगमा 'ए' ध्वनिको प्रयोग भएको पाइन्छ । यही नै लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष पात्रहरूको भाषाशैलीगत भिन्नता हो । यस उपन्यासमा पुरुष पात्रका रूपमा निशान, रोशन, किसाने, श्रीवे, धनप्रसाद काका, दानबहादुर, ललित गुरुबा, गुरुजी आदि रहेका छन् भने प्रमुख स्त्री पात्रका रूपमा साधना, रञ्जिता, निशानकी आमा, मनमती भाउजु, पुतली काकी आदि रहेका छन् । लिङ्गीय संरचनाको प्रभाव परेका कारण एउटै भाषाको एउटै शब्दलाई प्रयोगको क्रममा फरक प्रभाव पारेको पाइन्छ । उमेरगत आधारमा पनि युवा, प्रौढ र वृद्ध गरी तीन प्रकारका पात्रहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ । यस उपन्यासमा युवा पात्रहरूको सङ्ख्या बढी गरिएको छ भने बाल पात्रको उपस्थिति रहेको छैन । भाषामा कोमलता नभई शृङ्गारिकता पाइने युवा पात्रहरूको भाषिक प्रयोग उपन्यासमा बढी रहेको देखिन्छ । यिनीहरूको शब्दचयन, उच्चारण शैली र विषयवस्तुको प्रतिपादनमा मिठास र आकर्षण रहेको पाइन्छ । निराशावादी दृष्टिकोण र कारुणिक शब्दहरूको प्रयोग बढी गर्ने प्रौढ तथा वृद्ध पात्रको भाषामा युवा पात्रहरूको भन्दा फरक शृङ्गारिकताको ठाउँमा निरस, व्यावहारिक र जीवनभोगाइका प्रतीकको रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

सङ्घ उपन्यासमा शैक्षिक आधारमा शिक्षितभन्दा अशिक्षित पात्रहरू बढी प्रयोगमा देखिन्छन् । उपन्यासमा ग्रामीण समाजमा बोलिने भाषा र भाषिकाको प्रयोग अशिक्षित पात्रहरूले बढी गरेको पाइन्छ । आधारमा भेद, लैङ्गिक आधारमा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गीको भेद, अशिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरेको पाइँदैन । शिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरिने संवादमा शिष्ट भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषामा वाक्यगठन, भाषाशैली राम्रोसँग मिलेको प्रकृतिको रहेको छ । शिक्षित पात्रको भाषामा दार्शनिकता,

आश्वासन, चेतनामूलक, संवादमूलक, निपात, उखानटुक्काको संयोजन उपयुक्त तरिकाले मिलेको पाइन्छ ।

यस उपन्यासमा ठेट नेपाली शब्दहरूका साथै अनुकरणात्मक शब्द, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूको व्यापक प्रयोग भएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

ठेट नेपाली तथा अनुकरणात्मक शब्दहरू

भुपुभुपु (पृ. १९), खुच्चिङ्खुच्चिङ् (पृ. २५), छ्यासछ्यास्ती (पृ. ३८), ज्यामराज, ह्याँ, हुन्छ, क्या (पृ. ४१), आक्कलभुक्कल (पृ. ३९), छ्यासमिस, लखतरान (पृ. २४९), हायलकायल (पृ. २५१), बुरुकबुरुक (पृ. २५९), खासखुस-खासखुस, यत्रतत्र सर्वत्र (पृ. २५८), भाँडाकुटी खेलु, छियाछिया (पृ. २६६), सुनाउँदा-सुनाउँदै (पृ. ३८), हायलकायल, सल्याङ्मल्याङ्, मडारिँदा-मडारिँदै, फल्याङ् (पृ. २७३), अकमक्क पर्नु (पृ. २९७), मरें बा ! मरे आमा ! (पृ. २७८), ऐठन (पृ. २८०), चरक्क चिरिएको (पृ. ३००) आदि ।

तत्सम शब्दहरू

यस उपन्यासमा संस्कृतबाट हुबहु आएका तत्सम शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तै : दिवङ्गत, निद्रा, द्वन्द्व, प्राकृतिक, अतः, ईश्वर, विज्ञान, कार्य, शक्ति आदि रहेका छन् ।

तद्भव शब्दहरू

मूल शब्द संस्कृत भए पनि प्रयोगका सन्दर्भमा परिवर्तित भई नेपालीकृत भएका तद्भव शब्दहरू यस कृतिमा प्रयोग भएका छन् । जस्तै : रगत, आमा, बिहान, बेलुका, औँला, आँखा, हड्डी, गाउँ, घर, आज आदि ।

उखान टुक्का तथा व्यङ्ग्यात्मक वाक्यहरू

यस उपन्यासमा केही उखान टुक्काको पनि प्रयोग भएको छ । जस्तै : अकमक्क पर्नु (पृ. २९७), फेद छिन्दा ढलेको वृक्षभैं (पृ. २८७), नहुने बेलामा अनेक देख्न र सुन्नु पर्दोरहेछ (पृ. २५३), दिसा आउला-आउलाजस्तो (पृ. २५०), ओँठ निचोरे पनि दूधै आउलाजस्तो (पृ. २३), मोहनीले तानेजसरी (पृ. २४९), हड्डी हड्डी नै हो, कहिलेकाहीं घाँटीमा पनि अड्किन्छ (पृ. २३४), एक विरायो त सारा पिरायो (पृ. २७), दोस्ती पनि

सीधा, दुश्मनी पनि सीधा (पृ. १०), काफियामा रदफ जोडे जसरी (पृ. ५४) आदि । यसरी नै उपन्यासमा केही हास्ययुक्त वाक्यांशको समेत प्रयोग भएको छ । जस्तै : ... कान्छो छोराको नाम राखिदिनुभएछ - निशान बहादुर सुडारी बुढाथोकी क्षेत्री, एक हल गोरुको मेलो सकिइसक्दा पनि तपाईंको छोराको नाम लेखेर नसकिने रहेछ (पृ. ५४), 'ए तँ त ... नै लगाएर जन्म्य रैछस् है ?' (पृ. २४) आदि । यस्ता उखान टुक्का तथा व्यङ्ग्यात्मक शब्द तथा वाक्यको प्रयोगले उपन्यासलाई मिठासपूर्ण र पठनयोग्य बनाएको छ । यस्ता शब्द तथा वाक्यहरू यथोचित र प्रसङ्गगत रूपमा प्रयोग भएकोले भाषिक निखार प्राप्त गर्न समेत सफल भएको पाइन्छ ।

आगन्तुक शब्दहरू

उपन्यासमा केही हिन्दी र प्रशस्त मात्रामा अङ्ग्रेजी भाषा आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको छ । जस्तै : प्लिज फास्टर्न (पृ. ८), बुट, क्यानबस (पृ. २०), हाई अलर्ट (पृ. २१), न्यूज प्लिज, बेरेड क्याप, थैड्क्यु (पृ. ४१), फायर, ट्रेगर, कक (पृ. २३५), सकेट बम, डायरी, स्वीच, थ्रेट डिफेन्स, डेल्टा, चार्ली, ग्रुप, डोमिनेट (पृ. २४४), म्यागजिन, लोड, बेस इन (पृ. २४५), श्री नट श्री, ड्रेस, कलेज (पृ. २४९), फिजिकल्ली, मेन्टल्ली (पृ. २५७), सेक्टर, चेक प्वाइन्ट, ब्रिफिङ, क्लोथ मोडल, इन्गेज्ड (पृ. २६१), अच्छा, अच्छा, लिकिन (पृ. ४६) आदि । उपन्यासको कथानकअन्तर्गत विभिन्न प्रसङ्गमा विभिन्न प्रकारका आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता शब्द तथा वाक्यहरूको प्रयोगले उपन्यासको भाषाशैलीलाई मिठासपूर्ण बनाएको छ । उपन्यासमा थोरै मात्रामा हिन्दी भाषाबाट आएका शब्द रहेका छन् भने प्रचुर मात्रामा अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू आएको पाइन्छ । यस्ता शब्द तथा वाक्यहरूको प्रयोग सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार आएकाले पनि निकै राम्रो प्रभाव पार्न सफल भएको देखिन्छ ।

नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण शब्दको प्रयोग

नाम भन्नाले कुनै पनि जीवित वा निर्जीव वस्तु वा चिजलाई चिनाउने शब्दलाई नै नाम भनिन्छ । यस उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका नामहरूको प्रयोग भएका छन् । जस्तै : कञ्चन, सूर्य, गुरुजी, कर्नेल, कट्टेल, धनप्रसाद, साधना, पुतली, रञ्जिता, डायरी, श्री नट श्री, सकेट बम, नुवाकोट आदि । यसैगरी कुनै नामको सङ्ग्रहमा प्रयोग हुने शब्दलाई सर्वनाम

भनिन्छ । यस उपन्यासमा पनि विभिन्न सर्वनामहरूको पनि प्रयोग भएका छन् । जस्तै : म, ऊ, आफू, यिनी, उनी, मैले आदि । कुनै पनि वस्तुको गुण, दोष वा अवस्था बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । यस उपन्यासमा पनि विभिन्न प्रकारका विशेषणहरूको प्रयोग भएका छन् । जस्तै : ठिङ्ग, गाढा, चिसो, गाह्रो, दुईजना, ड्याम्म आदि । वाक्यको अर्थ पूरा गर्नको लागि त्यसको कार्यव्यापार बुझाउने शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ । यस उपन्यासमा विभिन्न क्रियापदहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : आयो, भन्थो, भिज्यो, लाग्थेँ, थियो, पारेँ, गरेँ, खाएँ, निस्किएँ आदि । क्रियाको विशेषता जनाउने शब्दलाई नै क्रियाविशेषण भनिन्छ । यस उपन्यासमा पनि विभिन्न क्रियाविशेषणहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : तल, माथि, पर, हिजो, भोलि, पर्सी, सरासर, बेस्सरी, एक्कासि, धेरै आदि । यसरी उपन्यासमा प्रयोग भएका नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषणको प्रयोग उपयुक्त स्थानमा प्रसङ्गानुसार आएकाले भाषाशैलीमा मिठास ल्याउने काम गरेको छ ।

निपात तथा लेख्यचिन्हहरूको प्रयोग

यसैगरी उपन्यासमा कुनै अर्थ स्पष्ट नहुने र वाक्यमा नजोडिइकन आउने निपात तथा विभिन्न लेख्यचिन्हहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तै : त, पो, खै, ब्यारे, नि, रे आदि निपातहरू हुन् भने लेख्य चिन्हहरूमा पूर्णविराम (।), अल्पविराम (,), प्रश्नवाचक (?), विश्मयाधिवोधक (!), योजक (-), प्रतीकात्मक वा सङ्केतात्मक चिन्ह (“ ”) को प्रयोग, जस्तै : “के गर्नु, देशमा केही गर्न सकिएन” (पृ. ९), “बल्ल आइपुगे महाशयहरू” (पृ. २३), “सक्चस् तेत्रातेत्रा भोला बोक्न ?” (पृ. १७२) आदि । उपन्यासमा प्रतीकात्मक वा सङ्केतात्मक चिन्ह (...) को पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : “सुराकीको आरोप लाउँदै विद्रोहीद्वारा कोरामै बाको हत्या भएको ... । उफ !” (पृ. १३२), “दरर ... पानी पनि वर्षिन सुरु भयो” (पृ. २०५), “मेरो बा ... बु” (पृ. २०४), “ए तँ त ... नै लगाएर जन्म्य रैछस् है ?” (पृ. २४), “ह्या ....., तँ र म सँगै बस्दा के हुन्छ ? मैले भनेँ” (पृ. ४५) आदि । यसरी नै उपन्यासमा प्रश्न चिन्हको समेत धेरै प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : “तिमी कसलाई दुलाहा बनाउन मन पराउँथ्यौ ?” (पृ. ४९), “आखिर छाडेर मामा घर गई हैन त ?” (पृ. ५०), “यस्तो कसलाई मनपर्छ भन्नु त ?” (पृ. १६२) । उपन्यासमा विस्मयाधिवोधक चिन्ह (!) र योजक चिन्ह (-) को समेत प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएको छ । जस्तै : “होला, दायाँबायाँ हेर् त !” (पृ. २१), “होइन गुरु !, सबै

एकै तालमा करायौँ” (पृ. ३१), “फेरि भने, ‘रिक्नुट टोली ! ए रिक्नुट टोली !!’ ” (पृ. ३२), “रातको समयमा त भन्नु उसका दाँत मात्र टिलिक्क टल्कन्थे- जून टल्किएजसरी” (पृ. २१), “बेलुकीपख जब डराई-डराई यो कुरा आमालाई सुनाएँ” (पृ. ७७) ।

उपन्यासमा व्याकरणगत विभिन्न प्रकारका लेख्य चिह्नहरू तथा निपातको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता चिह्नहरू तथा निपातको प्रयोगले उपन्यासको कथानकमा आएका मानवीय संवेगहरूअन्तर्गत हर्ष, विस्मात, आश्चर्य आदिको भाव व्यक्त गर्न सहयोग गरी आकर्षक बनाएको देखिन्छ । यस्ता चिह्न तथा निपातले उपन्यासको भाषाशैलीको सौन्दर्यलाई बढाएको देखिन्छ ।

वाक्यगठन

पद (शब्द) हरूको अर्थयुक्त समूह नै वाक्य हो अर्थात् विभिन्न पद (शब्द) हरूको व्याकरणगत आधारमा अर्थयुक्त एकाई नै वाक्य हो । यसरी विभिन्न पद (शब्द) हरूलाई मिलाउनु नै वाक्य गठन हो । प्रस्तुत उपन्यासको वाक्य गठनलाई हेर्दा उपन्यासकारले एक शब्दको वाक्यदेखि लिएर धेरै लामालामा वाक्यहरूको प्रयोग र सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यको चयन गरेका छन् । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

एक शब्दको वाक्य : “निशानेलाई” (पृ. ४६), “निशान !” (पृ. १२७) ।

दुई शब्दको वाक्य : “के मा ?” (पृ. ९) ।

मध्यमस्तरको वाक्य : “म मौन भएर उसको कुरा सुनिरहेँ” (पृ. ११), “भाडी फाँड्दै अघि बढिरह्यौँ” (पृ. ६१), “पशुपतिनगर आइपुगेपछि भारतीय नम्बरप्लेटको गाडीबाट ओर्लियोँ” (पृ. ७१), “रिसको झोँकमा पनि उसैलाई सम्भरिहेँ” (पृ. ८२), “बिरालोको चालमा उही गोठमा पुगेँ” (पृ. १९१) आदि ।

लामो तथा मिश्र वाक्य : “हिजोआज मसँग मिल्ने साथीहरूमध्ये धेरैजसो पूर्वछापामारहरू छन्,” उसले भयालबाट बाहिर हेर्दै भन्यो, “दुस्मनीबाट दोस्तीमा परिणत हुन सकियो भने सम्बन्ध भनै बलियो र राम्रो हुनेरेछ” (पृ. ११), सरल वाक्य : “यस्तै हो” (पृ. ५९), “जहाँ म साधनाकोमा पढ्न जान्छु भन्दै बालाई ढाँटेर तास लेख्न आइपुग्थेँ” (पृ. १७१) आदि ।

यसरी उपन्यासकारले आफ्नो कृतिमा सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यको प्रयोग गरेर कृतिलाई सरल र बोधगम्य बनाएका छन् । यस्ता सरल तथा मिश्रवाक्य र विभिन्न लेख्य चिह्नहरूको व्याकरणिक प्रयोगका कारण उपन्यासमा भाषिक मिठास थपिएको छ भने पाठकको मनछुने, पठननीय र सुललीत बन्न पुगेको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा धेरै लामा वाक्यको प्रयोग थोरै मात्र प्रयोग गरिएको र प्रायः थोरै शब्दको प्रयोग भएका वाक्यहरूको अत्यधिक प्रयोग गरिएको हुनाले कृति पढ्नलाई सरल र सहज भएको पाउन सकिन्छ ।

सारांश

यस अध्यायमा *सङ्ग* उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको भाषिक विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा पात्रहरूको वर्ग, लिङ्ग र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा प्रयोग गरिएको भाषाको व्याख्या गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका भाषिक अवस्थालाई सङ्क्षिप्त रूपमा व्याकरणिक रूपमा वाक्य चयनान्तर्गत तत्सम, तद्भव शब्द चयन, आगन्तुक भर्त्ता तथा अनुकरणात्मक शब्दको चयन, नामपद, क्रियापद, क्रियाविशेषण, सर्वनाम, विशेषणपद, क्रियापद, प्रतीकात्मक वा सङ्केतात्मक शब्दको चयन, वाक्यको चयन, विरामचिह्न, प्रश्नचिह्नको प्रयोग, विस्मयादिबोधक चिह्नको प्रयोगको बारेमा जानकारी दिइएको छ । उपन्यासकारले व्याकरणिक हिसाबले प्रयोग गरेका भाषिक तत्त्वहरूका कारण उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

अध्याय सात

सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता

सारांश

सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रमा शोधको उद्देश्यअनुसार समाजभाषिक अध्ययनका लागि विभिन्न कोणबाट विवेच्य उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनको अध्याय एकको 'शोधसार' शीर्षक रहेको छ। यसअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरू रहेका छन्। अध्ययनको पृष्ठभूमिमा शोधको शीर्षक वा विषयलाई सङ्क्षिप्तमा चिनाइएको छ। यस क्रममा सइन उपन्यासको सामान्य संरचना दिई समाजभाषिक अध्ययनसम्बन्धी सामान्य चिनारी दिई प्रष्ट्याइएको छ। समस्याकथनमा यस उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गरी भाषिक स्थिति र भाषाशैलीको अध्ययनलाई मूल समस्या बनाइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ भने त्यसको समाधान गर्नु अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ। सइन उपन्यास र समाजभाषिक अध्ययनका सम्बन्धमा जिज्ञासा राख्ने जोसुकैले पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्ने भएकाले यसको उपदेयता रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। अध्ययनको सिमाङ्कनमा यस उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण गर्न यस अध्ययनलाई सातवटा अध्याय र विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा व्यवस्थित गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। पारिभाषिक शब्दावलीमा यस शोधमा प्रयोग भएका विशिष्ट शब्दहरूको अर्थ दिइएको छ भने अध्यायको अन्त्यमा यस अध्यायको सारांश वा निचोड प्रस्तुत गरिएको छ।

यस शोधको अध्याय दुईलाई 'सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन' नामकरण गरिएको छ। यस अध्यायमा विवेच्य कृतिको समाजभाषिक अध्ययनसँग निकट र सम्बन्धित रहेका यस अधिका अध्ययन तथा शोधकार्यको पुनरावलोकनलाई सैद्धान्तिक पुनरावलोकन र प्रायोगिक पुनरावलोकन गरी छुट्टाछुट्टै रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। सैद्धान्तिक ढाँचाअन्तर्गत सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र यसको सामाजिक भेदहरूको विश्लेषण विभिन्न उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ। त्यसरी नै भाषाशैलीलाई पनि विभिन्न उपशीर्षकअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ।

अध्याय तीनलाई 'शोधविधि र प्रक्रिया' शीर्षक दिई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा सङ्गठन उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोत र यस समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित यस अधि गरिएका पुस्तक तथा शोधपत्रहरूमा उल्लेख गरिएका कुरा र शोध निर्देशक, विषयविशेषज्ञका राय, सुभाउलाई द्वितीयक स्रोत मानी सामग्री सङ्कलन गरिएको कुरा उल्लेख छ । यसका साथै तथ्याङ्कको विश्लेषणका क्रममा मूलतः वर्णनात्मक, निगमनात्मक तथा आगमन विधिको उपयोग गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय चारलाई 'सङ्गठन उपन्यासका पात्रहरूको परिचयात्मक वर्गीकरण' शीर्षक दिइएको छ । यस अध्यायमा वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा मुख्यमुख्य पात्रहरूलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा विश्लेषण गरी विभिन्न उपशीर्षकहरूमा राखी वर्गीकरण गरिएको छ । वर्गका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न; लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष; उमेरका आधारमा युवा, प्रौढ र वृद्ध तथा शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी पात्रहरूको वर्गीकरण गरिएको छ ।

अध्याय पाँचको शीर्षक 'सङ्गठन उपन्यासको पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण' राखिएको छ । यस अध्यायमा उपन्यासका पात्रहरूको उमेर, शिक्षा, लिङ्ग र वर्गका अवस्थाका आधारमा उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक अभिव्यक्तिलाई छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ । यस आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्ग; पुरुष र महिला; शिक्षित र अशिक्षित; युवा, प्रौढा र वृद्ध पात्रहरूको प्रयोग गरेको भाषामा स्पष्ट भाषिक विभेद रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय छको शीर्षक 'सङ्गठन उपन्यासको भाषिक विश्लेषण' रहेको छ । यसमा भाषाशैलीको अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस हुनुका साथै परिवेशअनुकूल रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा तत्सम, तद्भव, भर्त्सा, अनुकरणात्मक र आगन्तुक शब्दको चयन गरिएको छ । वाक्य चयन गर्दा उपन्यासकारले सरल वाक्यको अत्यधिक प्रयोगले कृतिको संवादलाई रोचक र सम्प्रेष्य बनाएको छ, यसका साथै अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू पनि धेरै मात्रामा प्रयोग गरिएको पाउन सकिन्छ ।

अध्याय सातलाई 'सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता' शीर्षक दिइएको छ । यस अध्यायमा सारांश अन्तर्गत प्रत्येक अध्यायमा उल्लेख गरिएका मुख्यमुख्य कुराहरूलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । निष्कर्षअन्तर्गत चौथो, पाँचौँ र छैठौँ अध्यायमा गरिएको पात्रहरूको वर्गीकरण

र भाषिक स्थितिको विश्लेषणबाट प्राप्त कुराहरूलाई बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।
सइन उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा मातृ तथा स्थानीय बोलीको प्रभाव रहेको,
 उपन्यासमा वर्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा विभेदीकरण भएको समाजलाई देखाउन
 उपन्यासकार सफल भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । उपयोगिताअन्तर्गत प्रस्तुत
 शोधकार्यका नीतिगत र प्रयोगगत उपयोगितालाई बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

निष्कर्ष

सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रमा शोधको
 उद्देश्यअनुसार समाजभाषिक अध्ययनका लागि विभिन्न कोणबाट विवेच्य उपन्यासको
 विश्लेषण गरिएको छ । शोधको उद्देश्यअनुसार *सइन* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने
 भाषिक स्थितिलाई वर्गगत, लिङ्गगत र उमेरका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको
 छ । विश्लेषण गर्ने क्रममा पात्रहरूको उमेरका आधारमा युवा पात्र, प्रौढ पात्र र वृद्धवृद्धा
 पात्रमा वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।
 यसैगरी शैक्षिक अवस्थाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी दुई वर्गमा पात्रहरूलाई
 वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ र अन्त्यमा
 पात्रहरूको लिङ्गको आधारमा स्त्री पात्र र पुरुष पात्रमा वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग
 गर्ने भाषाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेका
 भाषाशैलीअन्तर्गत यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदो पात्र र परिवेश र स्थानअनुसारको
 पद, पदावली, निपात, उखानटुक्का, कतैकतै हिन्दी भाषाका भनाइ, अङ्ग्रेजी आगन्तुक
 शब्दहरूको व्यापक प्रयोगका साथै स्थानीय बोलीचालीको भाषाको प्रयोग गरिएको छ ।
 छोटो-छोटो वाक्य र स्थानीय ठेट नेपाली पदावलीको प्रयोगबाट मिठासपूर्ण बनेको यस
 उपन्यासको भाषामा प्रशस्त स्थानीयपन भल्किएको देखिन्छ । वर्णनात्मक र संवादात्मक दुवै
 शैलीको प्रयोग गरेर उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ । भाषाशैलीको
 अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस हुनुका साथै स्थान र
 परिवेशअनुकूल रहेको छ भनी विश्लेषण गरिएको छ ।

यसैगरी *सइन* उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको भाषिक विश्लेषण
 गर्दा यस उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको वर्ग, लिङ्ग र शैक्षिक अवस्थालाई आधार मानिएको
 छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका भाषिक अवस्थालाई सङ्क्षिप्त रूपमा व्याकरणिक रूपमा

वाक्य चयनअन्तर्गत तत्सम, तद्भव शब्द चयन, आगन्तुक भर्ता तथा अनुकरणात्मक शब्दको चयन, नामपद, क्रियापद, क्रियाविशेषण, सर्वनाम, विशेषणपद, क्रियापद, प्रतीकात्मक वा सङ्केतात्मक शब्दको चयन, वाक्यको चयन, विरामचिह्न, प्रश्नचिह्नको प्रयोग, विस्मयादिबोधक चिह्नको प्रयोगको बारेमा जानकारी दिइएको छ । उपन्यासकारले व्याकरणिक हिसाबले प्रयोग गरेका भाषिक तत्त्वहरूका कारण उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

सामाजिक यथार्थवादी सङ्ग उपन्यास निम्न वर्गीय आर्थिक चपेटामा परेका पात्रहरूको अर्थव्यवस्था बनेर आएको भएकाले समाजमा रहेका वर्गीय, लैङ्गिक, उमेरगत, शैक्षिक, जातियता आदिका दृष्टिले विभेदी भएको समाज छरपष्ट रूपमा देखाउन सफल भएको उपन्यास हो । वर्गीय रूपमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरू रहेका छन् । निम्न वर्गका पात्रहरूको भाषिक स्थिति पनि निम्न स्तरकै रहेको पाइन्छ । भाषा प्रयोगगत आधारमा लैङ्गिक भिन्नता रहेको छ । उपन्यासमा द्वन्द्वग्रस्त नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गर्नु, निराशावादी दृष्टिकोण, करुणा र त्रासद जनजीवनको चित्रण गरिएको छ ।

उपादेयता

सामाजिक भाषाविज्ञानको शाखाको रूपमा समाज भाषाविज्ञान आएको हो । कुनै पनि भाषाको अस्तित्व समाजमा नै निहित रहन्छ । भाषाविना कुनै पनि अध्ययन, अनुसन्धान अधुरै रहन्छन् । भाषाको महत्त्व समाजमा नै रहन्छ । समाजमा भएका विभिन्न पेसा, शिक्षा, वर्ग, धर्म र लिङ्गका आधारमा भाषा कहीं न कहीं फरकपन अनि असमानता आएको हुन्छ । यिनै असमानतालाई केलाउने काम समाजभाषिक अध्ययनले गर्दछ । यस शोध अध्ययनको उपादेयता नीतिगत तहमा र प्रयोगगत तहमा रहेको हुन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

नीतिगत तहमा

सङ्ग उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनबाट समाजमा भाषाको स्थिति केकस्तो छ भन्ने पत्ता लगाइ नीति निर्माणका तहमा कस्तो सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने प्रष्ट पाईन्छ । यस अध्ययनले नीतिगत तहमा केकस्तो सहयोग पुऱ्याउनेछ भन्ने कुरालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

विद्यालय तहको पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा बढी विषयकेन्द्री भई त्यसमा ध्यान पुऱ्याउने कुराको जानकारी गराउँछ । कुनै पनि कृतिको भाषिक मूल्याङ्कन गर्न । *सइन* उपन्यासलाई विविध दृष्टिकोणबाट अध्ययन र अनुसन्धान गर्न सहयोग प्राप्त हुन्छ । यश शोधको अध्ययनले शिक्षकहरूलाई शिक्षण विधि तथा तरिकाहरूको छनोट गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका साथै शिक्षक, विद्यार्थी तथा शोधार्थीहरूलाई आफ्नो कमजोरी पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । पाठ्यसामग्री निर्माता तथा पाठ्यक्रमविद्हरूलाई पाठ्यसामग्री एवम् पाठ्यक्रमहरू निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । उपन्यासका साथै अन्य कृतिहरूको भाषामा लिङ्गगत, उमेरगत, वर्गगत र शैक्षिक आधारमा भाषाको अध्ययन गरिने भएकाले भाषाशिक्षणका विद्यार्थीहरूका लागि अति उपयोगी हुनेछ । भावी दिनमा यस अध्ययनसँग सम्बन्धित गरिने अनुसन्धानको उद्देश्य, शोधविधिको छनोट गर्न, सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पुनरावलोकन गर्न, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा व्याख्या र विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

प्रयोगगत तहमा

सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनको प्रयोगगत उपयोगितालाई हेर्दा यसले अब आउने दिनहरूमा विभिन्न कृतिहरूको समाजभाषिक अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । भाषिक क्षेत्रमा नेपाली उपन्यासलाई वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक आधारमा छुट्याउन सहयोग गर्ने देखिन्छ । समग्रमा प्रस्तुत अध्ययनले प्रयोगगत उपयोगिताअन्तर्गत निम्नलिखित सहयोग पुग्ने देखिन्छ :

विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई समाज भाषाविज्ञानको परिचय, सिद्धान्त र क्षेत्रबारे जानकारी गराउन सहयोग पुऱ्याउनेछ । समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित आगामी वर्षमा गरिने अध्ययन अनुसन्धानका लागि प्रस्तुत शोधले समस्याको पहिचान गराउन सहयोग पुऱ्याउनेछ । विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई *सइन* उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाका बारेमा थप अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ । उपन्यासमा रहेका समाजका सकारात्मक तथा नकारात्मक कुराहरूको अध्ययन गरी समाज सुधार गर्न मद्दत पुग्दछ । भाषा पाठ्यपुस्तक शिक्षणमा यसले केही सहयोग पुऱ्याउनेछ । यस उपन्यासको अध्ययनपश्चात् जीवनमा आइपर्ने हरेक दुःख, कष्टलाई सामना गर्दै जीवन व्यतीत गर्न सहानुभूति प्रदान गर्नेछ । यस उपन्यासको अध्ययनबाट शोधनिर्देशकलाई यस शोधपत्रको बारेमा मूल्याङ्कन गर्न तथा अन्य शोधार्थीलाई उदाहरण दिनसमेत सघाउ पुऱ्याउने छ । यस उपन्यासको अध्ययनले देश

विकास, राष्ट्र निर्माण र मानवतावादी भावनाको विकास गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ । यस उपन्यासको अध्ययनबाट दुःखले अवश्य नै एकदिन सुख प्रदान गर्छ भन्ने कुराको सन्देश पाउन सकिन्छ । यस उपन्यासबाट भाषिक भेदहरूको वर्गीकरण गरिएको यस शोधकार्यबाट विद्यार्थीहरूलाई कुनै पनि साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्न उपयोगी हुनेछ । यसैगरी विभिन्न सङ्घसंस्थालगायत सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पसमा अध्ययनरत तथा अन्य शोधार्थी, जिज्ञासु, शिक्षकवर्ग तथा बाहिरबाट पुस्तकालयीय अध्ययन गर्न आउनेहरूलाई अध्ययन गर्न सहज गराउने हेतुले पुस्तकालयमा राख्न सहयोग पुग्दछ । यस उपन्यासको अध्ययनबाट पाठकहरूमा प्राज्ञिक ज्ञान र क्षमताको पनि अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसरी यस शोधकार्य सबै रूपबाट उपयोगी हुने भएकाले यसको उपादेयता प्रस्तुत गरिएको छ ।